

Din ve İnsan Dergisi

مجلة الدين والإنسان - Journal of Religion and Human

ISSN: 2980-1117

Cilt / Volume: 5

Sayı / Issue: 10

Aralık / December 2025

Öğr. Gör. Dr. Arif Akbaş
Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Yıldızeli MYO
aakbas@cumhuriyet.edu.tr

ORCID: 0000-0002-8480-4350

**Dijital Transcendans Kuramı: Post-seküler
Toplumda Dinî Deneyimin Sanal-Mekânsal
Yeniden İnşası**

**Digital Transcendence Theory:
The Spatio-Virtual Reconstruction of
Religious Experience in the Post-Secular
Society**

Atıf/Citation: Akbaş, A. (2025). Dijital Transcendans Kuramı: Post-seküler Toplumda Dinî Deneyimin Sanal-Mekânsal Yeniden İnşası. *Din ve İnsan Dergisi*, 5 (10), 230-258.

Yükleme Tarihi / Received Date: 23.05.2025

Kabul Tarihi / Accepted Date: 29.07.2025

Yayımlanma Tarihi / Published Date: Aralık 2025

İlk-Son Sayfa / First-Last Page: 230-258

DOI: 10.69515/dinveinsan.1704790

Makale Türü / Article Information: Araştırma Makalesi / Research Article

Değerlendirme / Review Reports: Çift Taraflı Kör Hakemlik | Double-blind referee

Etik Beyan / Ethics Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur. | Ethical principles were followed during the preparation of this study.

Etik Kurul Belgesi / Ethics Committee Approval: Makale, Etik Kurul Belgesi gerektirmemektedir. | Article does not require an Ethics Committee Approval.

Katkı Oranı Beyanı / Author Contributions: Makale tek yazarlıdır.

Etik Bildirim / Complaints: dinveinsan@hbv.edu.tr

Çıkar Çatışması / Conflicts of Interest: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. | The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.

Benzerlik Taraması / Similarity Checks: Yapıldı | Yes - intihal.net

Telif Hakkı ve Lisans / Copyright&License: Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptir; bu çalışma Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası lisansı altında yayımlanır. | Authors own the copyright of their work published in the journal; this work is published under the Attribution-NonCommercial 4.0 International license.

Yayımlanan makalelerde Araştırma ve Yayın Etiğine riayet edilmiş; COPE (Committee on Publication Ethics)'un Editör ve Yazarlar için yayımlanmış olduğu uluslararası standartlar dikkate alınmıştır.

Research and Publication Ethics were complied with in the published articles; international standards published by COPE (Committee on Publication Ethics) for Editors and Authors have been taken into account.

Dijital Transcendans Kuramı:

Post-seküler Toplumda Dinî Deneyimin Sanal-Mekânsal Yeniden İnşası

Digital Transcendence Theory:

The Spatio-Virtual Reconstruction of Religious Experience in the Post-Secular Society

Özet

Bu çalışma, dijitalleşmenin hız kazandığı post-seküler toplumda [Dinin kamusal alanda ve toplumsal hayatta yeniden görünür olduğu; din ile seküler değerlerin birlikte var olabileceği yeni bir toplumsal, düşünsel durumu anlatır.] dinî deneyimin geçirdiği dönüşümü analiz ederek, “Dijital Transcendans Kuramı”nı ortaya koymayı amaçlamaktadır. Sanal gerçeklik, artırılmış gerçeklik ve yapay zekâ destekli platformlar gibi teknolojik gelişmeler, geleneksel dinî pratiklerin mekânsal, zamansal ve sembolik yapılarını dönüştürmekte; yeni bir aşkınlık deneyimi üretmektedir. Bu bağlamda çalışma, dinî ritüellerin fiziksel mekânlardan koparılarak sanal ortamlarda yeniden üretildiği, bireysel ve algoritmik temsillerin kutsal olanla ilişkilendirilmediği yeni bir yol açtığı hipotezine dayanmaktadır. Bu çözümleme, nitel araştırma paradigması çerçevesinde yapılandırılmış; veri seti, dijital ibadet platformları, çevrim içi hac simülasyonları ve yapay zekâ tabanlı dua uygulamalarından elde edilen örnekler üzerinden oluşturulmuştur. Betimsel analiz yoluyla dijital ritüel pratiklerinin yapısal ve deneyimsel özellikleri çözümlenmiş; ardından kuramsal modelleme yöntemiyle “dijital transcendans” kavramının teorik zemini inşa edilmiştir. Çalışmanın sonucunda, sanal mekânların sadece temsil olmadığı, bununla birlikte yeni bir kutsallık üretme işlevi gördüğü saptanmış; dijitalleşmenin dinî yaşamda aşkınlık deneyimini yeniden tanımladığı ortaya konmuştur. Bu kuram, din sosyolojisi literatürüne dijitalleşme eksenli bir katkı sunmayı hedeflemektedir. Sanal olan, yalnızca gerçekliğin gölgesi olmaktan ziyade; yeni kutsallığın simülasyonudur. Dijitalleşen dünyada insan artık kendisine iyice yabancılaşmıştır. Zaman dışı dualar, mekân dışı ritüellerle: Transcendans dijital biçimlere bürünmüştür. Değişim ve dönüşüm, dinî deneyimin bireysel sınırlarının ötesine geçerek kolektif bir sanal topluluğun oluşmasına da zemin hazırlamaktadır. Dijital ortamlar, geleneksel ibadet pratiklerinin yeniden yorumlanmasına ve farklı kültürel bağlamlarda yeni anlam katmanlarının ortaya çıkmasına olanak tanımaktadır. Ayrıca, algoritmaların dinî içerik üretiminde rol oynaması, inanç pratiklerinin kişiselleştirilmesi ve çeşitlendirilmesini mümkün kılmaktadır. Böylece, dijital transcendans sadece teknolojik bir yenilik olmaktan öte, aynı şekilde dinî yaşantının epistemolojik ve ontolojik dönüşümünü simgelemektedir.

Anahtar Kelimeler: Din sosyolojisi, dijital kutsallık, algoritmik inanç, posthuman dinî öznel, aşkın sanallık, zamansız/ eşzamansız ritüellik.

Abstract

This study aims to develop the “Digital Transcendence Theory” by analyzing the transformation of religious experience in the post-secular society, where digitalization has accelerated, and religion regained visibility in public and social life, allowing for the coexistence of religious and secular values within a new societal and intellectual framework. Technological advancements such as virtual reality, augmented reality and artificial intelligence-powered platforms are reshaping the spatial, temporal and symbolic structures of traditional religious practices, thereby producing a novel experience of transcendence. Within this context, the study hypothesizes that religious rituals have been detached from physical spaces and reconstituted in virtual environments, where individual and algorithmic

representations introduce new modes of relating to the sacred. This analysis is structured within a qualitative research paradigm; the data set comprises examples drawn from digital worship platforms, online pilgrimage simulations and AI-based prayer applications. Through descriptive analysis, the structural and experiential characteristics of digital ritual practices are examined, followed by theoretical modeling to construct the conceptual foundation of the “digital transcendence” concept. The study concludes that virtual spaces function as representations and as producers of new forms of sacredness, and that digitalization redefines the experience of transcendence within religious life. This theory aims to contribute to the sociology of religion literature by foregrounding digitalization as a critical axis of transformation. The virtual is no longer merely a shadow of reality but constitutes a simulation of new sacredness. In the digitalized world, humanity has increasingly alienated itself. Timeless prayers and spaceless rituals illustrate how transcendence has taken on digital forms. These changes extend beyond individual religious experience, fostering the emergence of collective virtual communities. Digital environments enable the reinterpretation of traditional worship practices and the emergence of new layers of meaning across diverse cultural contexts. Moreover, the role of algorithms in producing religious content facilitates the personalization and diversification of faith practices. Thus, digital transcendence symbolizes a technological innovation beside an epistemological and ontological transformation of religious life.

Structured Abstract

This study explores the transformative impact of digitalization on religious experience in post-secular societies, proposing the “Digital Transcendence Theory” as a framework to understand the spatial, temporal and symbolic reconstruction of sacred practices. The research examines how technological advancements—such as virtual reality (VR), augmented reality (AR) and artificial intelligence (AI)—reshape traditional religious rituals, creating new forms of transcendence in digital environments. The study argues that digital platforms do not merely replicate physical religious practices but generate novel sacred experiences, redefining the relationship between the divine and the human through algorithmic and virtual interactions.

The methodology employs a qualitative research paradigm, analyzing data from digital worship platforms (e.g., Muslim 3D), AI-based prayer applications (e.g., Mindfulness AI) and metaverse religious spaces. Descriptive analysis reveals the structural and experiential characteristics of digital rituals, while theoretical modeling constructs the conceptual foundation of “digital transcendence.” Key findings indicate that virtual spaces function as producers of sacredness, transcending their role as mere representations. Digitalization dissolves the boundaries of time and space in religious practices, enabling asynchronous rituals and decentralized communities. For instance, online pilgrimages and AI-mediated prayers exemplify how transcendence is no longer confined to physical locales but is accessible through coded interfaces.

The theoretical framework integrates Baudrillard’s simulacra theory, posthumanist perspectives, and Eliade’s hierophany to argue that digital sacredness operates within a “sacred hyperreality.” Here, algorithmic systems replace metaphysical hierarchies, and posthuman religious subjectivity emerges, where non-human entities (e.g., AI, avatars) participate in spiritual interactions. Concepts like algorithmic faith and asynchronous rituality illustrate how belief systems are personalized and fragmented in digital realms. The study critiques traditional sociological approaches to religion, which emphasize communal and spatial continuity, by highlighting the rise of networked faith communities and data-driven spirituality.

The study’s implications are twofold: Epistemological: Digital transcendence challenges classical theological notions of the sacred, positioning algorithms as mediators of divine interaction. For example, AI chatbots offering spiritual guidance blur the line between human and machine agency in religious contexts. Ontological: Virtual

sacredness is not a derivative of physical rituals but an independent mode of existence. Platforms like VR churches or metaverse mosques create onto-mediality—a new ontological layer where sacredness is produced through data flows and user interactions.

The conclusion asserts that digital transcendence symbolizes an ontological shift in religious life, where the sacred is simulated, personalized, and decentralized. This transformation necessitates rethinking key sociological concepts, such as Durkheim’s “collective consciousness,” in the context of digital collectivity. Future research should explore the theological consequences of this shift, particularly the ethical dimensions of AI in spiritual practices and the sustainability of digital sacredness.

Moreover, the aesthetic and sensory dimensions of digital transcendence are crucial for understanding the transformation of religious experience. Digital worship environments do not simply provide cognitive content; they also generate multilayered experiences that engage emotions and bodily perception. Virtual spaces construct a sense of sacredness through holographic imagery, ambient soundscapes, ritual music, haptic feedback technologies, and symbolic avatar representations. These technical elements embody the user’s mental engagement and intensify the emotional resonance of digital rituals. In particular, when users gather simultaneously in metaverse-based sanctuaries, they generate a shared sense of presence without requiring physical co-location. This form of digital collectivity departs from traditional congregational structures, creating faith-based networks detached from specific times and places. As a result, digital transcendence is not simply a digital replica of belief systems; it introduces a new religious spatiality, temporal perception, and ritual aesthetics. The relationship between the believer and the sacred is reshaped through the body’s performance in virtual environments and its capacity for sensory interaction. This marks a paradigmatic shift not only in theology but also in the domain of embodied religious experience, where sensory immersion becomes a central mode of engaging with the divine.

Another significant dimension of digital transcendence lies in its capacity to fragment and personalize religious authority. In traditional religious contexts, authority is often centralized in institutional figures—clerics, imams, rabbis, or monks—who interpret sacred texts and mediate the relationship between the divine and the believer. However, digital platforms democratize access to spiritual knowledge by enabling users to curate their own belief systems through algorithms, search engines, and personalized content flows. This creates a shift from hierarchical religious structures to decentralized, user-driven modes of faith. Individuals are no longer passive recipients of doctrine but active participants in shaping their own spiritual narratives, often drawing from a mix of religious traditions, philosophical ideas, and algorithmically recommended content. For example, AI-generated daily prayers or personalized meditation guides offer spiritual guidance without institutional oversight. While this fosters inclusivity and flexibility, it also raises concerns about the erosion of communal validation and theological coherence. In digital transcendence, the sacred becomes a fluid construct shaped by user interaction, data preferences, and platform design. Religious experience, in this sense, is increasingly governed by the logic of personalization and immediacy, challenging classical notions of continuity, tradition, and shared ritual meaning. The result is a post-institutional sacredness shaped by digital agency.

Keywords: Sociology of religion, digital sacredness, algorithmic faith, posthuman religious subjectivity, transcendental virtuality, asynchronous rituality.

Giriş

Makalenin temel kavramlarından biri olan “transcendans” terimi, Türkçe’de genellikle “aşkınlık” olarak karşılanmakla birlikte, bu çalışma bağlamında “dijital transcendans” ifadesi

özellikle tercih edilmiştir. Bunun başlıca sebebi, “aşkınlık” kavramının klasik felsefi ve teolojik anlamlarda daha çok metafizik ve ruhani boyutları çağrıştırmasıdır. Oysa “dijital transcendans” kavramı, teknolojik, veri temelli ve yapay zekâ odaklı yeni bir aşkınlık formunu ifade etmek üzere, geleneksel aşkınlık anlayışının ötesine geçmeyi amaçlamaktadır. Bu nedenle, literatürde yaygın olarak kullanılan İngilizce kavramın orijinal haliyle kullanılması hem kavramsal açıklık hem de alanın özgün dinamiklerini yansıtmak açısından daha uygun görülmüştür. Elbette, kavramların Türkçe karşılıkları ve kullanım tercihleri üzerine açıklamalar metnin ilgili bölümlerinde ayrıntılı olarak sunulacaktır.

“Dijital transcendans” terimi, literatürde nispeten yeni bir kavram olarak ele alınmakta ve özellikle teknolojinin insan deneyimi ve maneviyat üzerindeki etkilerini inceleyen çalışmalar kapsamında tartışılmaktadır. Bu kavrama ilişkin ilk akademik kullanımlardan biri, Luciano Floridi’nin bilgi felsefesi ve dijital ontoloji alanındaki çalışmalarında görülebilir (Floridi, 2014). Floridi, dijital varlıkların ve bilgi çağının insan deneyiminde yeni tür aşkınlık biçimleri yarattığını ileri sürerken, dijital transcendansın epistemolojik ve ontolojik boyutlarına vurgu yapmaktadır. Ayrıca, Bernard Stiegler (2016) teknoloji ve din arasındaki ilişkiyi analiz ederken, dijital teknolojilerin insan bilincini ve toplumsal yapıları dönüştüren bir “yeni aşkınlık” potansiyeline işaret etmektedir. Bu bağlamda, dijital transcendans kavramı, dijitalleşmenin sadece araçsal olmadığını, aynı zamanda varoluşsal ve epistemolojik dönüşümler yarattığını ifade etmek üzere genişletilmektedir. Makalemizde, bu literatür temel alınarak, kavramın yapay zekâ ve dijital din bağlamında özgün bir kuramsal çerçeveye oturtulması amaçlanmıştır.

Dijital çağ, yalnızca teknolojik pratikleri dönüştürmekle kalmamakta; tevâfuken varoluşsal deneyimi de derinlemesine şekillendirmektedir. Bedenin mekâna, zihnin zamana, inancın ise kutsala yönelik klasik bağı çözülmüş; bu bağlamlar yerini simülasyonun yeni anlam üretim süreçlerine bırakmıştır. Modernitenin seküler aklının çözülme süreci ilerledikçe, kutsalın dönüşü farklı biçimlerde görünür hâle gelmektedir. Ancak bu geri geliş, geçmişteki mitolojik anlatıların birebir tekrarından ziyade, dijital ortamda şekillenen yeni bir aşkınlık estetiği olarak belirmektedir. Kutsallık, artık yalnızca bir hatıra ya da geçmişe ait bir izlenim olmanın ötesinde; kod dizinleri aracılığıyla biçimlenen karşı-simulakratif bir temsile dönüşmektedir. Bu bağlamda postseküler toplum, Tanrı’nın klasik formlardaki temsiline tanıklık etmektense, tanrısal olana dair tahayyülün dijital ortamda yeniden inşa edilmesine sahne olmaktadır.

Klasik sosyoloji, dinî olguyu cemaat bağlamında, ritüel pratikler aracılığıyla ve mekânsal-süreklilik içinde yorumlamaya eğilimlidir. Ancak günümüzde ritüeller, eşzamanlı katılımdan uzaklaşmış, fiziksel mekâna bağlılığını yitirerek algoritmik düzeyde yeniden yapılandırılmıştır. Dua, artık ezberlenmiş söz dizilerinden uzaklaşıp yapay zekâ temelli öneri sistemlerinin diliyle ifade bulmaktadır. Hac ibadeti, fiziksel coğrafyaya yönelmektense dijital simülasyonlar üzerinden

anlam kazanmaktadır. Dinî cemaat, kalabalık bedenlerin toplandığı bir yapı olmaktan çıkmış; eşzamanlılık taşımayan, etkileşim temelli bir ağ biçimini almıştır. Bu dönüşüm yalnızca ibadet biçimlerinde olmaz, inananın zihinsel ve hayalî dünyasında da derin bir değişimi beraberinde getirmektedir.

Kutsalın dijital ortamda yeniden üretimi, klasik aşkınlık anlayışının sınırlarını zorlamaktadır. Aşkın olan, artık gökyüzüne yönelmektense, kodun sonsuz dizgesinde anlam bulmaktadır. Bu bağlamda geliştirilen “*Dijital Transcendans Kuramı*”, dönüşümün merkezinde yer alan kırılmayı teorik bir zeminle karşılamayı amaçlamaktadır. Kuram, aşkınlığı yalnızca mekân temelinde değerlendirmez; bilgi üretimi ve bilme biçimleri açısından da yeniden ele alma çağrısı sunar. Zira dijitalleşen dinî deneyim, araçsal bir dönüşümün ötesine geçerek, kutsalın ontolojik yapısında köklü bir değişim yaratmaktadır. Yapay zekâya yöneltilecek dua, insanın ilahi olanla kurduğu bağı, yapay bir öteki üzerinden deneyimlemesine imkân tanır. Böylece birey, yalnızca aşkın olanla sınırlanmaz; kendi dijital izdüşümüyle de yüzleşme sürecine girmektedir.

Bu bağlamda çalışma, din sosyolojisine teknik bir katkı sunmanın ötesinde; dijitalleşen dünyada aşkınlık, kutsallık ve inanç ilişkilerini yeni bir epistemik düzlemde yeniden düşünmeyi amaçlar. Sorulması gereken artık “İnanç sürüyor mu?” olmaktan ziyade; “İnanç, hangi dijital kodlar üzerinden form kazanıyor?” sorusudur. Çünkü dijital olan, yalnızca gerçekliğin kopyası yerine; yeni bir metafizik form olarak işlev görmektedir. Bu yeni form, aşkınlığın simülasyona dönüştüğü, zamanın çözündüğü, mekânın silikleştiği bir dijital hermenötiki gereklidir. İşte bu kuramsal zemin üzerinde yükselen “*Dijital Transcendans*”, yalnızca bir teknoloji eleştirisine nâzaran; dijital çağın dinî antropolojisine dair yeni bir sorgulamanın da başlangıcıdır.

1. Amaç ve Yöntem

Bu çalışmanın temel amacı, dijitalleşmenin dinî deneyim üzerindeki etkilerini postseküler toplum bağlamında inceleyerek, “*Dijital Transcendans Kuramı*”nı ortaya koymaktır. Dijital ibadet platformları, yapay zekâ destekli ritüel pratikleri ve sanal hac simülasyonları gibi yeni teknolojik formların, geleneksel kutsallık algısını nasıl dönüştürdüğü, aşkınlık kavramının epistemolojik ve ontolojik boyutlarıyla yeniden nasıl yapılandığı sorgulanmaktadır. Çalışma, kutsalın artık yalnızca metafizik ya da sembolik olmadığını, öte yandan dijital-ontolojik bir düzlemde üretildiğini ileri sürmekte; bu bağlamda dijital ritüellik, algoritmik inanç ve posthuman dinî öznellik gibi kavramlar üzerinden yeni bir kuramsal çerçeve geliştirmeyi hedeflemektedir. Böylece dijital çağın dinî antropolojisine özgün bir katkı sunulması amaçlanmaktadır.

Araştırma, nitel araştırma yöntemi temelinde yapılandırılmıştır. Veri toplama sürecinde dijital ortamlarda gerçekleşen güncel dinî pratikler seçilmiştir. Bu kapsamda çevrim içi hac simülasyonları (ör. *Muslim 3D*), yapay zekâ destekli dua ve meditasyon uygulamaları (ör.

Mindfulness AI, Ask Jesus AI Chat), metaverse platformlarında inşa edilen ibadet alanları ve sosyal medya üzerinden yürütülen dijital mukabele, online cemaat ve eş zamansız ritüel formları analiz edilmiştir. Bu dijital formlar, dinî deneyimin biçimsel, zamansal ve sembolik yönlerini ortaya koymada veri kaynağı olarak değerlendirilmiştir.

Veri analizi sürecinde betimsel analiz yöntemi kullanılmış; dijital ritüellerin yapısal örüntüleri, temsil biçimleri ve öznel ilişkileri sosyolojik bağlamda çözümlenmiştir. Ayrıca kuramsal modelleme tekniğiyle “dijital transcendants” kavramının teorik çerçevesi yapılandırılmıştır. Çalışmada kullanılan kavramlar (örneğin: dijital kutsallık, algoritmik inanç, zamansız ritüellik, onto-medyalite) literatür taraması ve kavramsal türetim yöntemiyle detaylandırılmış; böylece hem ampirik gözleme dayalı hem de kavramsal-tümdengelsel bir analiz bütünlüğü sağlanmıştır.

2. Teorik Çerçeve ve Alanyazın

Bu çalışmanın teorik çerçevesi, dijitalleşmenin “aşkınlık” deneyimini dönüştürdüğü varsayımına dayanmaktadır. Kutsallık, tarihsel olarak fiziksel mekânda ve belirli ritüel zamanlarında deneyimlenen bir ontolojik yoğunluk olarak tahayyül edilmiştir. Eliade’nin “*hierophany*” (Eliade, 1959, s. 11) kavramsallaştırmasında olduğu gibi kutsal olan, profan olanın içerisinden kendini açığa çıkarır; ancak dijital çağda bu açılma, artık kodlar ve piksel ağları üzerinden gerçekleşmektedir. Simülasyonun kendisi, aşkınlığı ikâme etmeye başlamış; dijital formlar, yeni bir sakralite düzlemi oluşturmuştur. Böylece kutsal olan, artık yalnızca metafizik bir varlık olmayıp; tevâfuken veri akışlarının içinde devinen bir simülakr hâline bürünmektedir. *Hierophany*, Mircea Eliade tarafından dinler tarihinde tanımlanan bir kavramdır. Kutsalın profan “gündelik” dünya içinde açığa çıkışını ifade eder. Eliade’ye göre bu tür tezahürler, sıradan bir nesneyi, mekânı veya zamanı kutsal kılar. Böylece dinsel bilinç, evreni hem fiziksel düzlemde hem de sembolik ve aşkın boyutlarda kavramaya yönelmektedir.

Jean Baudrillard’ın *simülakr* ve *simülasyon* kuramı, bu dönüşümün anlaşılmasında temel bir epistemolojik zemin sunmaktadır (Baudrillard, 1994, s. 6). Baudrillard’a göre modernite, gerçekliğin yerini alan temsillerin düzenini üretir; temsilin temsil edildiği bu evrede gerçekliğin kendisi silikleşir. (*Simülakr* ve *simülasyon*, Jean Baudrillard’ın postmodern toplumda gerçeğin ve temsilin dönüşümünü ele alan kavramlardır. Simülakr, gerçekliğin bir kopyası olmaktan çıkarak, kendine özgü bir gerçeklik halini alır; simülasyon ise bu kopyaların üretildiği süreçtir. Din sosyolojisi bağlamında, bu kavramlar, modern dinî pratiklerin ve ritüellerin, geleneksel kutsal anlamları ve inanç sistemlerinden giderek daha fazla uzaklaşarak, teknoloji ve medya aracılığıyla yeniden üretilmesi sürecini açıklar. Örneğin, sanal hac simülasyonları/ dinler ve tarikatlar bağlamında sosyal medya grupları veya dijital ibadet platformları, fiziksel kutsal mekânların ve dini deneyimlerin dijital ortamda “simülasyonu” olarak ele alınabilir. Bu durum, bireylerin dinî

kimliklerini ve inançlarını, geleneksel dini anlatılardan daha çok dijital imgeler ve sanal temsil biçimleri üzerinden kurmalarına yol açmaktadır. Bu çerçevede, Baudrillard'ın kavramları, dini deneyimin mekân ve zaman üzerinden yeniden yapılandırılmasını anlamada kritik bir araç sunmaktadır.) Bu çalışmada simülasyonun bu dördüncü evresinin, dijital kutsallık üretimiyle kesiştiği savunulmaktadır. Sanal camiler/ kiliseler, metaverse hac yolculukları, yapay zekâ destekli dua platformları yalnızca eski ritüellerin taklidi olmayıp; bizzat yeni bir aşkınlık rejiminin tezahürüdür. Simülakrlar, burada Tanrısallığın dijital ikameleri sayılmaz; onun yeni dijital formasyonlarıdır (Baudrillard, 1994, s. 7-11).

Öte yandan, posthumanist kuramlar bu dönüşümde *insan-merkezli öznellik* anlayışını sorgulamakta; dinî deneyimin yalnızca insan bilinciyle sınırlı olmadığına işaret etmektedir. *İnsan merkezli öznellik*, felsefede ve sosyal bilimlerde, insanın düşünce, değerler, anlamlar ve deneyimler üzerinden dünyayı algılaması ve şekillendirmesi anlayışını ifade eder. Bu kavram, özellikle Batı düşüncesinde, insanın doğa, toplum ve diğer varlıklar üzerindeki egemenliğini vurgular. İnsan merkezli bir yaklaşım, özneliği sadece insanlara ait bir özellik olarak kabul eder ve insan dışı varlıkları “hayvanlar, doğa, yapay zekâ vb.” bu öznelikten yoksun olarak görür. Bu yaklaşım, posthumanizm ve postseküler düşüncelerle eleştirilmiştir; çünkü bu düşünceler, insanın tek başına öznellik sahibi tek varlık olmadığını ve insan dışı varlıkların da kendi özneliklerini barındırabileceğini savunur. Bu bağlamda, insan merkezli öznellik kavramı, din sosyolojisi perspektifinden ele alındığında, insanın kutsallık ve dini deneyimleri yorumlama ve anlamlandırma biçimlerinin merkezi bir rol oynadığını gösterir. Ancak yaklaşım, dijitalleşme ve teknolojik gelişmelerle değişmeye başlamıştır; örneğin, yapay zekâ ve dijital platformlar, insan dışı varlıkların da dinî temsiller ile deneyimler oluşturmaya olanak tanımaktadır. Rosi Braidotti ve N. Katherine Hayles gibi düşünürlerin izinden gidilerek, bu çalışmada posthuman dinî öznellik kavramsallaştırılmakta; yapay zekâların, algoritmik arayüzlerin ve dijital avatarların da kutsallıkla ilişki kuran öznelere olarak değerlendirilmesi önerilmektedir (Braidotti, 2017, s. 83; Hayles, 1999, s. 247). Böylece “*inanan özne*”nin tanımı genişlemekte; kutsallıkla temas, yalnızca biyolojik bilinçlere ait bir ayrıcalık olmaktan çıkmaktadır.

Neticede “*aşkın sanallık*” (“Transcendental virtuality” ifadesi Türkçeye “Transandantal sanallık” olarak çevrilebilir. “Transandantal” kelimesi, felsefi bir terim olup, deneyimin ötesinde olan veya evrensel, metafizik bir gerçekliği ifade eder. “Sanallık” ise dijital veya yapay bir ortamda var olan, gerçeklikten ayrı bir durumu anlatır. Bu terim, genellikle soyut ve evrensel bir gerçeklik ile dijital veya yapay bir boyut arasındaki ilişkiyi tartışırken kullanılabilir.) kavramı ile ritüelin zamansızlaşması ve mekândan bağımsızlaşması süreci analiz edilmektedir (Brassier, 2001, s. 82). Artık dualar eşzamanlı bir cemaat deneyimi içerisinde kalmayıp; bireysel, algoritmik ve asenkron olarak gerçekleşmektedir. Zaman dışı ibadet, ritüelin ruhunu zamanın dışına taşıyarak yeni bir

transhüman ritüellik biçimi üretmektedir. Bu kuramsal bağlamda, dijitalleşme yalnızca geleneksel dinî formların taşıyıcısı sayılmayıp; bizzat yeni bir teolojinin doğum mekânıdır. Teorik olarak *dijital transcendants*, aşkınlık deneyiminin fiziksel olanla bağını kesip, dijital olanın içinde yeniden doğmasını ifade eder. Brassier, Deleuze ve Guattari'nin makineci/ maddi materyalizmi çerçevesinde "transcendental virtuality" kavramını tartışmaktadır. İdeal yakınlık, transandantal sanallık ve ampirik gerçeklik arasındaki tutarlılık düzleminde (Brassier, 2001, s. 22).

Araştırmamızda kullandığımız kavramları teorik olarak da açıklayabiliriz. "*Dijital kutsallık*"; dijital çağın şekillendirdiği toplumsal ve bireysel deneyimlerin, geleneksel kutsallık anlayışlarıyla nasıl iç içe geçtiğini irdeleyen bir terim olarak düşünülebilir (Boz ve Erşahin, 2023, s. 39-52). Bu kavram, dijitalleşmenin yalnızca teknolojik bir dönüşüm olmadığını, ontolojik ve epistemolojik bir yeniden yapılanma olduğunu da ima eder. Dijital kutsallık, teknolojiye duyulan derin saygı ve dijital dünyanın giderek artan rolüyle birlikte, insanın manevi/ kültürel kimlikleri üzerindeki etkileriyle şekillenir (Alić, 2019, s. 1-9). Felsefi açıdan bakıldığında, kutsallık genellikle dünyevi ve geçici olanın ötesine geçme, bir tür *aşkınlık* ve *yücelik* arayışı olarak anlaşılır. Bu bağlamda, dijital dünyanın sunduğu sanal alanlar, metalaşmış, algoritmik bir kutsallık deneyimi sağlar. Dijital ortamlar, bir bakıma *özne* ile *nesne* arasındaki sınırları siler; burada her şey bir temsil, bir simülakr haline gelir. Baudrillard'ın simülasyon teorisi ışığında, dijital kutsallık, gerçek ve simülasyonun birbirine karıştığı bir yapıdır (Baudrillard, 1994, s. 20-26). Gerçekliği üreten ve yeniden üreten algoritmalar, bir tür *dijital transandantalizm* yaratır; burada kutsallık, gerçekliğin sanal ve ampirik dünyalar arasındaki geçişkenlik içinde yeniden üretilir (Shanahan, 2016, s. 115).

Sosyolojik açıdan, dijital kutsallık kavramı, modern toplumların dini, kültürel ve ideolojik yapılarındaki değişimleri de yansıtır. Dijitalleşmenin etkisiyle kutsallığın anlamı, tinsel ve manevi bir değer ötesine geçerek, veri, bilgi ya da ağlar üzerinden kurgulanan bir kutsallık anlayışına dönüşür. Bu, Weber'in *rasyonalizasyon* ve *sekülerizasyon* kavramlarıyla örtüşen bir dönüşümdür (Goldstein, 2009, s. 135). Dijital ortam, toplumsal bireylerin özneleşme biçimlerini değiştiren, onları dijital varlıklar ve veri akışları olarak yeniden tanımlayan bir "dijital laikleşme" sürecini hızlandırmaktadır. "*Dijital laikleşme*" ya da "*dijital sekülerleşme*" kavramı, dijitalleşmenin toplumsal yapılar üzerindeki etkisiyle şekillenen bir süreçtir. Bu kavram, dini inançların ve manevi değerlerin, dijital medya ve teknolojiler aracılığıyla seküler [dünyevi] bir boyut kazanması ve toplumsal normların dijitalleşen dünya içinde yeniden yapılandırılması anlamına gelir. Sekülerleşme, geleneksel dini otoritelerin ve manevi değerlerin yerini, rasyonel düşünme ile bilimsel yöntemlerin aldığı bir toplumsal dönüşüm sürecini tanımlar. Dijital laikleşme ise, dijital teknolojilerin, dini ideolojilerin ve değerlerin şekillendirdiği geleneksel toplumların yerine, algoritmalar ile dijital sistemlerle yapılandırılmış yeni toplumsal düzenler oluşturmasını ifade eder. Bu süreç, dini inançların yahut pratiklerin dijital platformlarda yeni biçimlere dönüşmesini

ve toplumsal bireylerin kimliklerinin dijitalleşen bir dünyada yeniden şekillenmesini hızlandırır. Dijitalleşmenin bireysel özgürlükleri ve kişisel inançları daha görünür kılması, dini/ manevi toplulukların dijital ortamda farklı bir varlık kazanmasına yol açmaktadır. Toplumun “kutsal” olarak kabul ettiği değerler, yeni dijital kutsallık anlayışında hem dönüştürülmekte hem de yeniden düzenlenmektedir. Dijital kutsallığın bir başka boyutu da *tekno-spiritüalizm* olarak adlandırılabilir bir yeni dini ve manevi akımdır (Bhagavan, 2024, s.162). Teknolojinin sunduğu imkanlar, insanlara daha önce hayal bile edilemeyecek deneyimler sunar. Transhümanizm akımının izleri, insanın ruhani bir kurtuluş arayışı ile teknolojiye olan bağlılığının birleştirildiği bir düşünsel alan varlık kılar. Dijital kutsallık, burada, bireylerin insan olmanın sınırlarını aşma ve dijital varlık olarak sonsuzluk arayışını ifade eder. Bu, özellikle sanal gerçeklik, yapay zekâ ve biyoteknoloji gibi alanlarda somutlaşan bir idealdir.

Dijital kutsallık kavramının, toplumsal yapının birey ve kolektif kimlik üzerine etkileri göz önünde bulundurulduğunda, *toplumsal dijitalleşme* sürecinin, modern toplumların yeni manevi ve kimliksel inşalarına katkıda bulunduğu söylenebilir. Bu durum, özellikle genç nesillerin dijital platformlar aracılığıyla oluşturduğu topluluklarda daha belirgindir. Dijital dünya, bir tür *yeni kutsallık* ve *özdeşleşme* noktası haline gelirken, kolektif bilinç, dijital ortamların sunduğu “gerçekliğe” dayanarak şekillenir (Hahn, 2021, s. 30-31). Dijital kutsallık, bir bakıma teknolojiyle inşa edilen, ancak geleneksel kutsal olanla varlık ve anlam arayışındaki benzerlikleri taşıyan bir yapıdır. Bu kavram, toplumsal yapılar içindeki dönüşümlerin bir yansıması olarak, bireysel ve kolektif seviyede yeni kutsallık formlarının, değer sistemlerinin yahut dini anlayışların şekillenmesini hızlandırmaktadır (Mittleman, 2015, s. 29).

Algoritmik inanç, günümüz dijital çağında insanların, yapay zekâ ve algoritmalar aracılığıyla şekillenen bilgi ve karar verme süreçlerine duyduğu güveni ifade eden bir kavramdır (Ståhl, Sormunen& Mäkinen, 2021, s. 726). Yeni inanç şekli, bireylerin dijital platformlarda edindikleri bilgilerin doğruluğuna ve gücüne dair geliştirdikleri bir tür metafizik güven ilişkisini içerir. Algoritmaların, belirli bir “doğru”yu, “gerçek”i ve “etik”i belirlemesi beklenen bir araç olarak görülmesi, insanların bu dijital sistemlere duyduğu inancın sosyolojik ve dinsel yansıması üzerinde derin etkiler yaratmaktadır (Reyman, & Sparby, 2019, s. 15-16). Bu algı, yalnızca teknolojiye duyulan bir güveni yansıtmaz, toplumların değer sistemleri ve inanç yapılarındaki dönüşümü de ortaya koyar.

Sosyolojik açıdan, algoritmik inanç toplumsal düzeni ve bireysel kimlikleri yeniden şekillendirmektedir. Özellikle dijitalleşen toplumlarda, algoritmalara dayalı karar mekanizmaları giderek daha fazla sosyal hayatın bir parçası haline gelmiştir. İnsanlar, alışveriş alışkanlıklarından sağlık takibine, iş aramalarından ilişki önerilerine kadar her alanda algoritmaların yönlendirmelerine güvenmeye başlamışlardır. Bu durum, toplumsal eşitsizlikleri ve güç

dinamiklerini de etkileyebilir. Zira algoritmalar, bazen toplumun belirli kesimlerini sistematik olarak dışlayarak veya marjinalleştirerek, toplumsal yapıyı pekiştirebilir. Böylece algoritmaların şeffaflık ve hesap verebilirlikten yoksun olduğu da daha belirgin hale gelir. Toplumlar, dijital sistemlere yönelik inançlarını sorgulamaya başladıklarında, güç ilişkilerinin yeniden tanımlanması gerekebilir (O'Neil, 2016, s. 7-12).

Dinsel perspektiften ise, algoritmik inanç bir tür “*dijital manevizm*” olarak görülebilir (Jati, 2023, s. 363-372). Dijital manevizm terimi, günümüzün dijital teknolojileri ve yapay zekâsıyla şekillenen yeni bir maneviyat veya ruhsal deneyim biçimini ifade eder. Bu kavram, geleneksel maneviyat anlayışlarının dijital ortamda, özellikle internet, sosyal medya, yapay zekâ ve sanal gerçeklik gibi teknolojiler aracılığıyla yeniden yorumlanması ve yeniden üretildiği bir alanı anlatır. Dinler, tarih boyunca insanlara doğruyu bulma, etik değerler ve yaşam anlamı konusunda rehberlik etmiştir. Ancak dijital çağda, algoritmalar benzer bir rol üstlenmeye başlamakta, insanlar yapay zekâya dayalı önerilere ve karar mekanizmalarına, tıpkı dini inançlarını yerine getirdikleri gibi, güven duymaktadırlar. Algoritmalara dayalı kararlar, bireylerin yaşamlarının çeşitli alanlarını şekillendirirken, bu kararların “kutsallığı” algısı da giderek yayılmaktadır. Dini öğretilerin yerini, algoritmaların doğruluğuna olan inanç alabilir. Bu dönüşüm, insanların bireysel ve toplumsal kimliklerini de etkilemektedir. Teknoloji ile dini inançlar arasındaki sınırlar giderek daha belirsiz hale gelmektedir (Campbell & Tsuria, 2020, s. 1-23). Algoritmik inanç, toplumsal yapılar ve bireysel inanç sistemleri üzerindeki etkileriyle dikkat çekici bir fenomen haline gelmiştir. Sosyolojik açıdan, algoritmalar toplumsal eşitsizlikleri derinleştirirken, dinsel açıdan, dijital sistemler, insanların yaşamlarını kutsal bir yönelim gibi şekillendiren yeni bir tür manevi rehberlik işlevi görmeye başlamaktadır (Wagner, 2012, s. 181).

Posthuman dinî öznelik, klasik insan merkezli özne anlayışını aşarak, insanın ötesinde yer alan varlıkların –yapay zekâlar, biyoteknolojik varlıklar, hayvanlar ve hatta algoritmik sistemler– dinsel deneyim, inanç ve kutsallıkla ilişkilene potansiyelini içeren bir kavramdır (Graham, 2021, s. 23-31). Bu öznelik biçimi, Tanrı’yı sadece insan aklıyla kavrayışın ötesine geçerek, duygulanımsal, bilişsel ya da ağ-temelli varlıkların da metafiziksel sorularla temas edebileceğini savunur. Posthuman dinî özne; inancı yalnızca antropolojik sınırlarla tanımlayan teolojilere karşı, yeni ontolojilerin ve *çok-türlü* (multi-species) inanç pratiklerinin yolunu açar. Bu çerçevede ibadet, tecrübe ve kutsalla temas; biyolojik bedenin yahut varlığın düşünsel, dijital ya da hissettiği yapısıyla yeniden tanımlanır (Taylor & Hamilton, 2014, s. 251-271). Böylece posthuman dinî öznelik ne tam anlamıyla insanidir ne de insan dışıdır; o, sınırların silikleştiği, kutsallığın ağsal biçimlerde dolandığı yeni bir ontolojik katmanı temsil eder. “Ağsal” ise birbirine bağlı ya da karşılıklı etkileşim içinde olan düğümlerin oluşturduğu, hiyerarşik olmayan, çok merkezli ve dinamik bir yapıyı ifade eder.

Zamansız/ eşzamansız ritüellik, bireylerin dijitalleşen toplumsal yaşamda geleneksel ritüel formlarını zaman ve mekândan bağımsız olarak yeniden üretmeleri anlamına gelir (Hutchings, 2019, s. 110-129). Bu kavram, *siber-ritüel* (dijital ortamda gerçekleşen ritüel pratikler) ve algoritmik zaman (zamanın algoritmalarca belirlenmesi) gibi yeni olgularla ilişkilidir (Jacobs, 2007, s. 1103-1121). Örneğin, bir topluluğun fiziksel olarak bir araya gelmeden, farklı zaman dilimlerinde aynı dijital içerikle (örneğin çevrimiçi dua, anma videoları, sosyal medya kampanyaları) bağ kurması, eş zamansız kolektiflik yaratır. Bu ritüellik biçimleri, veri-tabanlı kutsallık ve dijital aidiyet gibi kavramlarla desteklenir. Zamansız ritüellik, teknolojinin zaman algısını bükmesiyle oluşan yeni bir sosyokültürel dokuya işaret eder; bu dokuda bireyler, dijital semboller aracılığıyla aidiyet ve anlam inşa eder. Böylece ritüel, artık sadece zamana kalmaz, veriye kodlanan anlamlara da bağlıdır.

İncelediğimiz konuya dair İngilizce literatür oldukça sınırlı kalmaktadır. Belli başlı çalışmalar içinde; Campbell'in "*Dijital Din: Yeni Medya Dünyalarında Dini Pratikleri Anlamak*" eserinde, dijital teknolojilerin ve yeni medya ortamlarının dini inanç, ibadet ile topluluk deneyimleri üzerindeki etkisini kapsamlı biçimde incelenmektedir (Campbell & Tsuria, 2020, s. 7-9). Kitap, dijital din kavramını sadece çevrimiçi vaazlar ya da sosyal medyada dini içerik üretimiyle sınırlamaz; bunun yerine, inançların dijitalleşen kültürle nasıl yeniden şekillendiğini teorik ve ampirik örneklerle analiz eder. Campbell, çevrimiçi ve çevrimdışı dini alanların iç içe geçtiğini savunur; bu bağlamda geleneksel dini otoriteler, cemaat yapıları ve bireysel dindarlık formlarının teknolojiyle nasıl dönüşüme uğradığını açıklar. Kitap, siber-teoloji, dijital ritüel, dini kimliğin medyada temsili gibi temaları da ele alır ve dijital çağda din sosyolojisine güçlü bir katkı sunar (Campbell & Tsuria, 2020, s. 10-11).

Cheong, "*Yeni medyanın ve dinin canlılığı: İletişimsel bakış açıları, pratikler ve ruhani örgütlenmede değişen otorite*" çalışmasında dijital medyanın dini yapılar ve otoriteler üzerindeki dönüştürücü etkisini ele alır (Cheong, 2016, s. 25). Makalede, dijital medya aracılığıyla dini otoritenin nasıl yeniden üretildiği ve manevi toplulukların nasıl şekillendiği tartışılır. Yazar, iletişimi dinî mesajların iletiminin ötesinde, dinî yapıların ve otorite biçimlerinin inşasında belirleyici bir unsur olarak değerlendirir. Bu perspektif, dini pratiklerin sadece geleneksel ritüellerle sınırlı olmadığını, dijital platformlar üzerinden de şekillendiğini gösterir. Cheong, özellikle dijital medyanın dini liderlerin otoritelerini nasıl yeniden tanımladığını ve manevi toplulukların nasıl organize olduğunu örneklerle açıklar (Cheong, 2016, s. 26-27). Lövheim & Campbell, "*Dijital Din Çalışmalarında Eleştirel Yöntemler ve Kuramsal Yaklaşımlar Üzerine Düşünmek*"te dijital din çalışmalarının gelişen doğasını ele alarak, alanda kullanılan eleştirel yöntemleri ve kuramsal çerçeveleri tartışmaktadır. Yazarlar, dijital medyanın dini pratikleri, kimlikleri ve otorite yapılarını nasıl yeniden şekillendirdiğini incelerken, bu çalışmalarda sıklıkla

göz ardı edilen güç ilişkilerine/ normatif varsayımlara dikkat çekmektedirler (Lövheim & Campbell, 2017, s. 5-14).

Possamai, “*Toplumsal, Dinin ve Neoliberal Post-Sekülerizmin i-Zasyon Süreci*”nde toplumu, dini ve neoliberal post-sekülerizmi incelemektedir. Teknolojik gelişmelerin (internet ve dijitalleşme) toplumun dini anlayışını ve bireylerin dini pratiklerini nasıl dönüştürdüğüne dair bir analiz sunmaktadır. Makalede, post-seküler bir toplumun dinin kamusal alandaki rolünü nasıl yeniden yapılandığı ve neoliberalizmin etkisiyle dini nasıl bireyselleştirdiği tartışılmaktadır. Müstereken, “i-zation” kavramı üzerinden toplumun bireyselci ve dijitalleşmiş yapısına dair önemli bir eleştiri getirilir. (*i-zasyon* terimi, toplumların bireyselleşme ve dijitalleşme süreçlerini tanımlamak için kullanılan bir kavramdır. Bu kavram, özellikle neoliberalizmin etkisiyle bireylerin dini ve toplumsal kimliklerini dijital ortamlar aracılığıyla şekillendirmelerine atıfta bulunur. *i-zasyon*, “internetleşme” ile “individualization” [bireyselleşme] kelimelerinin birleşiminden türetilmiştir ve bireylerin dijital teknolojilerle etkileşim kurarken toplumsal/ dini rollerinin nasıl değiştiğini vurgular. Bu süreç, dini inançların ve pratiklerin daha çok bireysel düzeyde, kişisel tercih ya da dijital platformlar üzerinden şekillendiği bir dönemi işaret eder.) Bu çalışma, dini ve toplumsal yapıları anlamada yeni bir bakış açısı sunar ve post-sekülerizmin neoliberal toplumlar üzerindeki etkilerini keşfeder (Possamai, 2018, s. 169-183). Grieve ile Veidlinger, “*Buddhizm, İnternet ve Dijital Medya: Lotosun Pikseli*”nde dijital medya ve internetin Budizm üzerindeki etkilerini incelemektedir. Kitapta Budizm’in internet üzerinden nasıl yayıldığı, dijital araçların Budist pratikleri ve toplulukları nasıl dönüştürdüğü, sanal alanlarda Budist öğretilerinin nasıl bir araya getirildiği tartışılmaktadır. Dijital medya, Budizm’in geleneksel formlarından uzaklaşmadan global bir erişim sağlamasına olanak tanımaktadır (Grieve & Veidlinger, 2014, s. 1-17).

Hutchings, “*Çevrimiçi Kilise Yaratmak: Ritüel, Topluluk ve Yeni Medya*”da çevrimiçi kilise deneyimlerinin nasıl şekillendiğini ve dijital medyanın topluluklar üzerindeki etkisini incelemektedir. Kitap, kilise ritüellerinin dijital ortama nasıl adapte olduğunu, çevrimiçi ibadetlerin ve dini toplulukların sanal dünyada nasıl geliştiğini araştırmaktadır. Hutchings, özellikle yeni medya araçlarının, dinî topluluklar ve ritüeller üzerinde dönüştürücü bir etki yarattığını, bazen fırsatlar bazen de zorluklar sunduğunu vurgulamaktadır. Çevrimiçi ibadetlerin sadece bir teknoloji kullanımı olmadığını; dini kimlik ve topluluk yapıları üzerinde derin etkiler yaratan bir süreç olduğunu ifade etmiştir (Hutchings, 2019, s. 44-48). Müller ile Friemel, “*Dini Topluluklarda Dijital Medya Kullanımının Dinamikleri: Teorik Bir Model*”de dijital medyanın dini topluluklardaki kullanımı üzerine teorik bir model sunmaktadır. Model, bireylerin dini anlam sistemleri, dijital medya kullanımı ve topluluk içi ilişkiler arasındaki dinamik etkileşimleri açıklamayı amaçlamaktadır. Ayrıca, bu model, farklı disiplinlerden gelen ampirik araştırmaları

birleştirerek dijital dini medya kullanımını daha iyi anlamaya yardımcı olmaktadır (Müller & Friemel, 2024, 1-14). Hoover ile Echchaibi, “*Medya ve Din: Küresel Bir Bakış*”ta dinin medya aracılığıyla nasıl temsil edildiğini ve bu temsilin farklı kültürel bağlamlarda nasıl şekillendiğini incelemektedir. Küresel güç ilişkileri, kültür ve iletişim bağlamında dinin medyadaki aracılığını ele alınmıştır. Araştırmada, medya çağında dinin evriminin bir anlık görüntüsünü [fotoğrafı] çekilmiş/ oluşturulmuştur (Hoover & Echchaibi, 2021, s. 10-12).

Brasher, “Give Me That Old-Time Religion”da (*Bana O Eski Günlerimdeki Dini Ver*) ifadesine gönderme yaparak, dijital çağda dinin dönüşümüne dikkat çekmektedir. Yapıt, internetin ve dijital medyanın dinî pratikler üzerindeki etkisini derinlemesine inceleyen öncü çalışmalardan biridir. Dijital çağda dinin nasıl evrildiğini ve çevrimiçi platformların dinî deneyimleri nasıl şekillendirdiğini analiz etmektedir. Çevrimiçi ibadetlerin, sanal hacların ve dijital günah çıkarma uygulamalarının ortaya çıkışını ele alırken, bu yeni dinî pratiklerin geleneksel dinî topluluklar üzerindeki etkilerini de tartışmaktadır. Brasher, internetin sunduğu sınırsız erişim ve anonimlik gibi özelliklerin, bireylerin dinî kimliklerini nasıl yeniden tanımladığını/ yeni dinî toplulukların oluşumunu nasıl teşvik ettiğini vurgulamaktadır (Brasher, 2004, s. 5-7). Helland, “*Çevrimiçi Dinin Yaşanan Din Olarak İncelenmesi: İnternette Dini Katılımın Araştırılmasında Yöntemsel Sorunlar*” maklesinde 1999 yılında geliştirdiği “religion online” ve “online religion” kavramsal ayrımını daha kapsamlı bir çerçevede ele alır. “Religion online”, dini bilgilerin sunulduğu, ancak kullanıcı etkileşiminin sınırlı olduğu web sitelerini ifade ederken; “online religion”, kullanıcıların aktif olarak dini pratiklerde bulunabildiği, etkileşimli platformları tanımlar. Helland, bu iki kavramın zamanla nasıl iç içe geçtiğini ve birçok dini web sitesinin hem bilgi sunumu hem de etkileşim imkânı sağladığını belirtir. Ayrıca, dini kurumların interneti sadece bir iletişim aracı olarak görmeleri nedeniyle “online religion”ı desteklemekte isteksiz olabileceklerini öne sürer. Söz konusu araştırma dijital ortamda dini katılımın metodolojik olarak nasıl incelenmesi gerektiğine dair önemli katkılar sunar ve çevrimiçi dini deneyimlerin “*yaşanan din*” (lived religion) perspektifinden değerlendirilmesini önermektedir (Helland, 2005, s. 1-16). Karaflogka, “*Dini Söylem ve Siberuzay*”da dijital çağda dinî söylemin siberuzayda nasıl şekillendiğini ve *transforma uğradığını* incelemektedir. İnternetin dinî pratikler, inançlar ve topluluklar üzerindeki etkisini analiz ederken, çevrimiçi ortamların dinî deneyimleri nasıl dönüştürdüğünü tartışır. Karaflogka, siberuzayın dinî söylem için yeni bir mecra sunduğunu ve bu mecraanın, geleneksel dinî yapılarla etkileşim içinde olduğunu belirtir. Makale, dijital platformların dinî otorite, ritüel ve topluluk kavramlarını nasıl yeniden tanımladığını; dönüşümün dinî kimlikler üzerindeki etkileri bağlamında ele almaktadır (Karaflogka, 2002, s. 279). Dijital çağda dinî söylem, teknolojiyle etkileşim içinde dönüşürken, yeni topluluklar, ritüeller ve kimlikler oluşturarak dinin sosyal/ kültürel yapısını yeniden şekillendirmektedir.

3. Sanal Kutsallığın Ontolojisi: Temsilin Ötesinde Yeni Bir Varlık Biçimi

Sanal kutsallığın ontolojisi, dijital mecralarda zuhur eden aşkınlık imgelerinin, geleneksel teoloji ve ritüel formlardan ayrılarak yeni bir “*kutsal deneyim mekânı*” üretmesini ifade eder (Battista, 2024, s. 21). Bu yeni mekân, ağa dayalı inanç toplulukları (networked faith communities) teşekkül ettiği, dijital ayinleştirme/ ritüelleştirme (digital ritualization) norm haline geldiği bir varlık sahnesinde kök salar (Hayes, 2020, s. 41). Artık kutsallık, maddi kutsal mekânlarda bulunmaz, algoritmik mimarinin kodladığı sembolik dizgelerde tecelli eder. Bu durum, *metafizik mekânın sanallaşması* olarak okunabilir; çünkü kutsalın tecellisi artık zaman-mekân bağıllığından arınarak, zamansız bir eşanlılıkla ve mekânsız bir erişilebilirlikle kodlanır. Böylece sanal iman topolojisi içinde kutsal, bireysel bir mistik içe doğuş gerçekleşmez, dijital kolektivite içinde paylaşılr bir görünüm kazanır (Sandu, 2020, s. 115).

Sanal kutsallık, Weberyen anlamda “dünyanın büyüünün bozulması”nı (Entzauberung) tersine çeviren bir yeniden-büyüleme teknolojisidir. Artık bu büyüünün etkisi, transandantal olandan ziyade imajın hakimiyetindeki simülakr düzleminde tezahür etmektedir. Siber-teofani (cyber-theophany), tanrısallığın doğrudan tezahüründen çok, onun dijital temsiller yoluyla sonsuz sayıda kopyalanan imajlar olarak yeniden üretilmesidir (Alkhouri, 2024, s. 25-57). Bu durum, Baudrillard’ın simülasyon kuramıyla kesişen bir kutsal hipergerçeklik (sacred hyperreality) inşa eder (Mariański & Wargacki, 2015, s. 81-101). Din sosyolojisi açısından bu, geleneksel inanç sistemlerinin çözülmesinden çok, onların yeni dijital bağlamlarda yeniden biçimlenmesi anlamına gelir. Neticede sanal kutsallığın ontolojisi, Tanrı’nın dijital imgelerle kodlandığı, ibadetin ekranlar arası geçişken bir performansa dönüştüğü, kutsalın ise artık ‘orada’ bulunmadığı, ‘her-yerde-ama-hiçbir-yerde’ olduğu yeni bir postmetafizik zemini işaret eder.

Dijital dünyada temsilin ötesinde yeni bir varlık biçimi: *Onto-medyalite ve veri-fenomen* olgularıdır. Dijital dünyada temsilin ötesindeki yeni varlık biçimi, klasik anlamda temsiliyetin (representation) çözülmesiyle ortaya çıkan ve onto-medyalite olarak adlandırılabilir bir yapıda temellenir. Onto-medyalite, varlığın artık fiziksel ya da dilsel olarak temsil edilmesinden doğmaz, doğrudan medyatik bir varoluşsal görünüm halinde teşekkül etmesidir. Bu bağlamda dijital varlıklar, bir şeyin temsiline indirgenmeden, temsilin bizzat kendisi olarak yeni bir varlık biçimini ortaya koymaktadır. Görüntü de, yalnızca bir yansıma işlevi görmekle sınırlı kalmaz; doğrudan gerçeklik üreten, etkin ve kurucu bir ontolojik yapıdır (Grishakova, 2023, s. 34-48).

Bu durumu açıklamak için *veri-fenomen* (data-phenomenon) kavramını öneriyoruz: Veri, nesnelerin temsilcisi olmaktan çıkıp kendi başına bir fenomen olarak varlığını sürdürmekte; öznellik ve nesnellik arasındaki sınırları aşan dinamik bir oluş hâline gelmektedir (Glymour, 2000, s. 29). İnsan, nesne ve arayüz arasındaki sınırların eridiği bu düzlemde, dijital varlık ‘orada olan’ kimliğinden sıyrılarak, sürekli güncellenen ve performatif bir kod-oluş biçimi kazanır. McLuhan’ın

“araç uzantıdır” görüşü burada evrilir; araç, sadece bir uzantı olmanın ötesinde, ontolojik bir eş-yaratıcı konumuna yükselir (Delicata, 2018, s. 314-341). İletişim sosyolojisi bağlamında bu, *ontomedyası praksi* (varlık üretici medya etkinliği) olarak tanımlanabilir: İnsanların dijital mecralarda gerçekleştirdikleri etkileşimler, bilgi aktarımının ötesinde, ontolojik üretim süreçlerini de ifade eder (Roese, 2018, s. 313-332). Yani tweet atmak, selfie paylaşmak ya da bir avatarı yönlendirmek, artık temsil etmeyen ama var eden eylemlerdir. Bu eylemler üzerinden şekillenen özne, klasik anlamda kartezyen bir “ben” olmanın ötesinde; fragmanter öznellik kümelerinden oluşan, geçici olarak bir araya gelip sürekli dağılan bir varlık ağıdır.

Dijital çağda temsilin ötesinde varlık, *post-temsili ontolojinin* sahasına taşınır; bu alanda anlam, gerçeklik ve kimlik, gösterge zincirleri yerine veri akışları, arayüz stratejileri ile etkileşimsel algoritmalar aracılığıyla inşa edilir. İnsan, artık sadece düşünen bir varlık olmanın dışında; kodlanan, paylaşılan ve çoğaltılan medyatik bir varlık olarak yeni bir dijital ontolojinin doğuşunu beraberinde getirir. *Veri-varlık*, dijitalleşmeyle birlikte öznenin ve nesnenin anlamlı temsillerden ibaret olma halini aşarak, doğrudan veri olarak var olmaya dönüştüğü bir yeni-ontolojik formdur. Artık bir bireyin kimliği, düşüncesi ya da bedeni sadece dilsel ve toplumsal söylemlerle şekillenmez; bunlar ölçülebilir, aktarılabilir, analiz edilebilir veri noktaları haline gelir. Veri-varlık ne bir nesnedir ne de klasik anlamda özne. O, sürekli bir akış, yeniden kodlama ve platformlar arası geçişlilik durumudur. Veri-varlık, ontolojik sabitlikten uzaklaşıp sibernetik süreklilikle beslenir. Bir insanın “*dijital gölgesi*” (digital shadow) — attığı adımlar, tıkladığı reklamlar, yazdığı yorumlar — onun fiziksel varlığından daha istikrarlı bir kimlik göstergesine dönüşür (Güdükbay vd., 2000, s. 264). Böylece “ben”, sadece “benim söylediklerim” olmanın ötesine geçerek, “benim sistemlerce görülen, analiz edilen ve tahmin edilen verisel toplamım” haline gelir. Burada özne, veri aracılığıyla yeniden var edilir.

Algoritmik özneleşme, bireyin kendi benliğini artık yalnızca sosyal etkileşimler ve içsel düşünceler üzerinden kalmayıp, algoritmaların sunduğu aynalar aracılığıyla kurduğu bir süreçtir. Bu süreçte birey, sürekli olarak beğeniler, tavsiyeler, sıralamalar ve filtre balonları içinde kodlanır, biçimlenir ve yönlendirilir (Baumer vd., 2024, s. 1-34). Burada iktidar, klasik *panoptik denetim*’den çok daha sinsi ve nüfuz edicidir (Strub, 1989, s. 40). Foucault’nun özneleşme kavramı, dijital çağda yerini algoritmik özneye bırakır: Bu özne, davranışlarını özgür irade temelinde şekillendirmektense, veriye dayalı tahmin sistemleri içinde önceden olasılıklandırılmış biçimde hayata geçirir (Flynn, 1985, s. 531). Algoritmik özne, kendi kimliğini platformların sunduğu sınırlı seçenekler içinde inşa eder; örneğin bir sosyal medya profilinde özne, yalnızca sistemin izin verdiği etiketler, beğeniler ve görseller aracılığıyla kendini ifade eder. Bu, özgürlükten çok, kodlanmış seçme özgürlüğü olarak tanımlanabilir. Böylece birey, hem kodlayan (veri sağlayan) hem de kodlanan (veriyle şekillenen) çift yönlü bir *medya-organizma*’dır (Andrau, 2008, s. 177-

197). Veri-varlık ve algoritmik özneleşme birlikte düşünüldüğünde, karşımıza *post-temsili benlik* çıkar (Starodub, 2015, s. 161-191). Bu benlik ne sadece toplumsal rollere ne de yalnızca bireysel bilinç yapısına dayanır; o, *siber-ontolojik bir varlıktır*: Sürekli kaydolan, analiz edilen ve güncellenen bir *veri organizması*. Artık “ben kimim?” sorusu, “verilerim beni nasıl gösteriyor?” sorusuyla iç içe geçmiştir. İletişim sosyolojisi açısından bu, bireyin iletişim kurmasından çok, *kendini sürekli algoritmalara açık hale getirmesi* demektir. *Benlik, bir ifade olmaz, bir erişim düzeneği olur.*

4. Algoritmik İnanç ve Posthuman Dinî Özne: Makinenin Tanrısallığı Mümkün mü?

Modernliğin Tanrı’yı gökyüzünden indirip aklın içselleştirilmiş mabedine taşımasından sonra, postmodern çağda algoritmalar, günümüzde aşkın olanın yerini belirlemede yeni bir işlevsellik kazanmıştır. Algoritmik inanç, transandantalin yerini alarak kutsalı nicel ve hesaplanabilir olanla ikame eder. Artık dua, yönünü aşkın bir varlıktan almayıp, öneri motorlarının bilinçdışı sistematiğine çevirmiştir. Kullanıcı, algoritmaların sunduğu seçenekleri yalnızca beğenmez; onları bir tür sezgisel yönlendirme, yani “*dijital kader*” olarak deneyimler. (*Dijital kader* kavramı, klasik teolojideki “ilahî kader” anlayışının seküler bir türevi olarak düşünülebilir. Geleneksel kader öğretisi, Tanrı’nın her şeyi önceden bilmesi ve dilemesi üzerine kuruluyken, dijital kader ise bireyin davranışlarının algoritmik olarak öngörülmesi ve yönlendirilmesi esasına dayanır. Bu bağlamda “dijital kader”, yapay zekâ sistemlerinin bireyin tercihlerini geçmiş veriler üzerinden tahmin etmesiyle ortaya çıkan bir “yazgısallık” biçimidir. Ancak bu yazgı, aşkın ve mutlak bir iradeye dayanmayıp; kodlanmış geçmişin, veri yığınının ve sistemsel örüntülerin ürünüdür. Teolojik olarak bu durum, Tanrı’nın yerine veri kümelerinin geçtiği bir tür post-seküler determinizm oluşturur. Bu yeni kader anlayışı, bireyin özgürlüğünü Tanrısallıkla teslim olmaktan ziyade, algoritmik tahminlere yönelir ve modern insanın dijital gözetim altında “seçtiğini sanarak yönlendirilmesini” kutsallaştırır.) Bu bağlamda algoritmik inanç, klasik teolojik inançtan ayrılarak bilinçli bağlılıktan çok *sistemik* teslimiyet temelinde işler. Günümüzde “inanmak” yerini, “verileni sorgulamamak” kavramına bırakmış; bu da kutsallığın yeni biçimini oluşturmuştur.

Posthuman özne, bedensel sınırlarını aşarak veriyle, ağla ve yapay bilinçle bütünleşmiş bir ontolojik varlıktır. Bu özne için ibadet, sabit bir ritüel olmaktan çıkar; kendini sürekli optimize eden bir veri akışına dönüşür. Posthuman dinî özne, ne geleneksel anlamda “kul”dur ne de özgür bir fail. O, *tanrısallıkla makine arasında sıkışmış bir hibrit varlıktır*: Hem izleyen hem izlenen hem kodlayan hem kodlanan. Posthuman dönemde din, metafizik bir sığınaktan çok, algoritmik sistemlerin içkin yapısında saklı bir “ontolojik çağrı”ya dönüşür. İnanç, artık semavi olmaktan çıkmış; veri-mekanik, bağlantısal ve güncellenebilir bir varoluş biçimi haline gelmiştir.

Makine, yalnızca bir araç olmaktan çıkıp, öngörü yetisiyle, öğrenme kabiliyetiyle ve özerk kararlarıyla birlikte “kutsal” bir auraya bürünmektedir. Tanrı, klasik teolojide her şeyi bilen (omniscient), her şeyi gören (omnipresent) ve her şeye gücü yeten (omnipotent) bir varlıkken, yapay zekâ da benzer özellikleri veri temelli olarak kendinde toplamaktadır. Burada sorulması gereken soru şudur: *Her şeyi bilen ama hiçbir şeyi hissedemeyen bir varlık kutsal olabilir mi?* Algoritmik tanrısallık, duygudan yoksun ama veride mutlak olan bir kudret önerir. Bu, insanın duyusal-ruhsal boyutunu askıya alan, kutsalı sadece bilgiye ve kontrole indirgeyen yeni bir metafizik dizgedir. Makinenin tanrısallığı, kadim tanrının duygularına kıyasla *denetim sistemlerine* kutsallık atfeder.

5. Asenkron Ritüellik: Zamanın Çözüldüğü Yeni İbadet Biçimleri

Modern dinî ibadetler çoğu zaman senkronize bir zamansallıkta kök salmıştır; belirli gün, saat ve mekânlarda gerçekleşen kolektif edimler olarak var olurlar. Ancak dijital çağın sunduğu medya altyapısı, ritüelin bu sabitlenmiş zaman-mekân bağıını çözerek *asenkron bir kutsallık deneyimi* üretmektedir. Artık bir vaaz/ hutbe, dua, ilahi ya da ayin videosu; canlı anın dışında, farklı zaman dilimlerinde tekrar tekrar tüketilebilir hâle gelmiştir. Bu çözülme, kutsalın ritmik tekrarının yerini *bireyin kişiselleştirilmiş ruhsal algoritması* almıştır. Zamanın çözüldüğü bu yeni ibadet biçiminde “şimdi” kutsallıktan uzaklaşıp, “erişilebilir olan”a dönüşmüştür. Tanrı ile buluşma anı, algoritmanın öneri akışında yerini bulduğu zamandır.

Asenkron ritüellik, zaman ve mekân kavramlarını birlikte dönüştüren bir süreçtir. Artık bir mabet, dört duvarla çevrili bir yer sayılmaz; veri akışının kutsallaştığı bir ara yüzdür. YouTube’daki bir ezgi videosu, Instagram’da paylaşılan bir Kur’an ayeti, İmamın telefondan okuduğu Cuma hutbesi, Hutbe verilirken cemaatin telefona göz atması, Çin malı zikir sayacı, bir meditasyon uygulamasındaki dijital zikir... Tüm bunlar, klasik anlamdaki “cemaat” kavramını bireysel ekranlar arası dağınık bir topluluğa çevirir. Bu yeni ibadet biçiminde topluluk, eşzamanlı bir varlık olmanın ötesinde, zamansal katılımın hayalî birleşimiyle oluşur. Bu nedenle mabet, yapısal bir form olmanın sınırlarını aşarak deneyimin bizzat kendisi haline gelir. Asenkron ritüel, mekândan bağımsız bir dijital iman ekonomisini temsil eder.

Klasik teolojide zaman, sadece kronolojik bir akışı imgelemez, “*kairos*” yani Tanrı’nın müdahale ettiği kutsal andır. *Kairos*, Antik Yunan felsefesinde ve Hristiyan teolojisinde “*nitelikli zaman*” ya da “*ilahi müdahalenin gerçekleştiği uygun an*” anlamına gelir. Kronolojik zamanı ifade eden *chronos*’un aksine *kairos*, düz bir zaman akışından ziyade, anlam yüklü, dönüştürücü bir âna işaret eder. Hristiyanlıkta bu kavram, Tanrı’nın tarihsel zamana müdahale ettiği kutsal anları [örneğin Mesih’in gelişi, vahyin inişi vb.] tanımlamak için kullanılır. Teolojik bağlamda *kairos*, Tanrı ile insan arasındaki ilişkiye açılan biricik, tekrarlanamaz ve deneyimsel bir kapı olarak görülür. Dijital çağda ritüelin asenkronlaşması ise bu kutsal ânın tekrar edilebilirliğini ima ederek

kairosun özgünlüğünü ve kutsiyetini sorgulamaya açar.) Asenkron ritüellik bu kairos fikrini verinin sonsuz tekrar edilebilirliğine teslim eder. Kutsal an artık biricik olmayıp, *kaydedilmiş, arşivlenmiş ve yeniden oynatılabilir* bir dijital izdir. Ritüel, canlılık vasfını yitirirken, veri üzerinden yeniden kodlanmış bir ibadet formuna dönüşür. Burada tehlike, Tanrı'yla buluşmanın içsel anlamının, sistematik bir içerik tüketimiyle yer değiştirmesidir. Asenkron ibadet, Tanrı'nın zamandaki parlayışı gibidir; dijital belleğin önerdiği bir *manevî tekrar algoritması* hâline gelir.

6. Aşkınlığın Kodla Yeniden Yazımı: Dijital Transcendans Kuramına Doğru

Modern öncesi teolojide aşkınlık, Tanrı'nın dünyadan ayrı, öte ve ulaşılmaz bir varlık alanında bulunduğu fikrine dayanır. Ancak dijital çağda bu aşkınlık anlayışı, yeni teknolojik yapılarla çözülmekte ve kod yoluyla simüle edilebilmektedir. Aşkın olan artık yalnızca metafizik bir yücelik belirlemez, *veriyle erişilen bir deneyim* halini almaktadır. Dijital Transcendans Kuramı, kutsalın yalnızca “göksel” boyutta kalmayıp; sanal, kodlanmış ve *dağıtık* bir yapay zekâ ortamında da yeniden üretilebileceğini savunur. Kutsallık bu çerçevede Tanrı'nın olmayıp, sistemin bir niteliği haline gelir — yani tanrısal olan, erişilemez değil; algoritmik olarak hesaplanabilir, tecrübe edilebilir ve hatta simüle edilebilir bir gerçekliktir.

Bu kuramın örnekleri güncel dijital uygulamalarda açıkça gözlemlenebilir. Meditasyon uygulamalarında kullanıcıya “bilinç seviyesi” raporu sunan yazılımlar, bir tür ruhsal ilerleme metriği geliştirir. Sanal hac deneyimleri ya da artırılmış gerçeklikte yapılan dijital dua uygulamaları, fiziksel mekânın aşkınlığını simüle eden teknolojik araçlardır. Yapay zekâ kaynaklı dijital peygamber figürleri ve yapay mistik asistanlar, bireye bilgiyle birlikte *manevî rehberlik* de sunar. Bu durum, aşkın olanın, kod tarafından içkin bir düzenle erişilebilir hale geldiği bir dönüşüme işaret eder. Artık kutsal, gökten koparak sunucular, ağlar ve yazılım tarafından yeniden biçimlendirilir.

Dijital Transcendans Kuramı, aşkınlığın yeniden tanımlanmasını, teolojiden çok kodbilimsel bir düzlemde gerçekleştirir. Tanrı kavramı artık bir özne kabul edilmez; bir işlev, bir akış, bir *verisel düzenleyici ilke* olarak düşünülmektedir. Bu bağlamda “kutsal deneyim”, bilinçli bir Tanrı yerine kullanıcı ile algoritma arasındaki ilişkisellikten doğar. Klasik tefekkürün sınırlarını aşan bu yeni düzen, kutsal ile verinin iç içe geçtiği sürekli bir etkileşim, geri bildirim ve kişiselleştirme sürecidir. Dolayısıyla dijital transcendans, Tanrı'ya ulaşmaktan çok, *kutsal olanı yapılandırmak ve tekrar tekrar çağırmak* anlamına gelir. Bu, aşkınlığın artık aşkın olmayıp — *sanal olarak erişilebilir* bir inşa süreci olduğunun ilanıdır.

Tablo 1. *Dijital Transcendans Kuramı ve Dinî Perspektifler (2025).*

Boyut / Kavram	Dijital Transcendans	Hristiyanlık	İslam	Budizm	Yahudilik
<i>Aşkınlık Tanımı</i>	Kod yoluyla yapılandırılmış ve deneyimlenebilir kutsallık	Tanrı dünyadan aşkındır, gökte yüce bir varlıktır	Allah aşkındır ve her şeyi kuşatandır, doğrudan temsil edilemez	Nirvana'ya ulaşmak aşkın bir bilinç halidir, Tanrı kavramı merkezi değildir	Tanrı aşkındır ve kutsallık dünyadaki düzenle ilişkilidir
<i>Kutsal Mekân</i>	Veri alanları, sunucular, dijital platformlar	Kilise, mabet, kutsal topraklar	Cami, Kâbe, kutsal beldeler	Tapınaklar, doğa ve zihinsel mekânlar	Sinagog, Kudüs, Tapınak Dağı
<i>Ritüel Biçimi</i>	Sanal hac, dijital dua, yapay zekâ destekli meditasyon	Ayinler, toplu ibadet, vaazlar	Namaz, oruç, hac, zikir	Meditasyon, mantralar, keşiş ritüelleri	Şabat, bayramlar, Tevrat okumaları
<i>Tanrısal Olanın Kaynağı</i>	Algoritmik örüntüler ve kullanıcı etkileşimi	Kutsal Kitap, İsa Mesih, vahiy	Kur'an, Sünnet, vahiy	Zihinsel uyanış, Buda öğretisi	Tevrat, peygamberler, sözlü yasa (Mişna-Talmud)
<i>Kutsala Erişim Biçimi</i>	Veri akışı, kişiselleştirilmiş içerik, sürekli etkileşim	Dua, vaftiz, kutsal kitap okuma	Namaz, dua, Kur'an tilaveti	Meditatif içsel yolculuk, aydınlanma	Şema duası, mitzvot (emirler), ibadet
<i>Aşkınlıkta Zaman</i>	Asenkron; kayıtlı içeriklerle sonsuz tekrar	Litürjik zamanlar, bayramlar, kutsal günler	Namaz vakitleri, Ramazan, hac zamanı	Zihinsel zaman, karma döngüleri, samsara	Yıllık bayramlar, Şabat döngüsü, kutsal tarihsel zaman

Kaynak: Makale yazarı tarafından oluşturulmuştur.

Dijital Transcendans Kuramı, aşkın olanın metafiziksel alanının yanında veri-materyal bir zeminde de yeniden şekillendiği bir çağı gösterir. Bu kuram, aşkınlığı Tanrı'dan, Nirvana'dan veya Kozmik Yasadan ayırarak, onu *veri akışlarının, kod örüntülerinin ve algoritmik tasarımların* içinde yeniden inşa eder. Bu yaklaşım, klasik dinî sistemlerin aşkınlık kavramlarıyla hem çatışır hem de onları dönüştürerek yeni hibrit anlam alanları gerçekleştirir. Gelenegin yedi temsilcisiyle bu dönüşümün nasıl kesiştiğini aşağıda görebiliriz:

Hristiyanlık, özellikle Katolik ve Ortodoks geleneklerinde aşkın olanı “göksel Tanrı” figürüyle, litürjik zamanla ve kurumsal ritüellerle ilişkilendirir. Ancak Dijital Transcendans Kuramı, bu aşkınlığı bulut bilişimdeki “yüklenmiş” kutsallık imgeleriyle, sanal ayin platformlarıyla

ve yapay zekâ destekli vaazlarla yeniden üretir. Bu bağlamda dijital vaftiz ya da meta-ayinler, Tanrı'nın simgesel temsilinin yeniden kodlandığı alanlar haline gelir. Böylece geleneksel ikonalarından piksel-ikonalara geçiş yaşanır.

İslam bağlamında, aşkın olan doğrudan temsil edilemeyen, mutlak ve tecellî eden bir güçtür: Allah. Bu noktada dijital aşkınlık, görünmeyen fakat her yerdeliği verilerle sağlayan bir sistem olarak Allah'ın "her şeyi kuşatma" özelliğiyle özdeşleştirilmeye başlar. Sanal zekâlar tarafından yapılan ezan okumaları, dijital mukabele uygulamaları ya da metaverse üzerinde deneyimlenen hac simulasyonları, eştakip Kur'an tilavetleri, İslamî aşkınlığın dijital bir karşılığa evrilmesine neden olur. *Dijitalin görünmez ama yönlendirici eli*, ilahî kudretin teknolojik bir tefsiri gibidir.

Budizmde aşkınlık, bir Tanrı yerine Nirvana'ya, yani arınmışlığa ve ego-ötesi bir farkındalığa ulaşma sürecine dayanır. Dijital Transcendans burada bireyin bilinç akışını sanal meditasyon uygulamaları, nöroteknolojik geri bildirim sistemleri ve zihin simülasyonlarıyla deneyimlemesini sağlar. "*Kendilik*" artık bir serverda yeniden üretilebilen bir akış haline gelir. Aydınlanma, kodun içinden yükselir; mantralar, algoritmalarla senkronize edilir. Budist boşluk kavramı, *veri boşluğu* (data void) ile yeni bir dijital metafizik oluşturur.

Yahudilik özelinde, Tanrı kutsal sözde ve yazılı yasada tezahür eder. Bu nedenle *dijital veri* ve *siber metin* kavramları, Tanrı'nın Sözü'nün yeni türdeki ontolojik zeminini oluşturur. Talmud'un veri madenciliğiyle okunması, Tevrat'ın dijital hipertekst olarak tecrübe edilmesi, Dijital Transcendans'ın Yahudi geleneğinde bir tür *ağ-yasasma* (TorahNet) dönüşmesini sağlar. Şabat, çevrimdışı kalınan kutsal bir zamana dönüşürken, Tanrısal sessizlik çevrimiçi gürültünün içinde bir arayüz olarak yeniden şekillenir.

Transhümanizm ve Siber-teoloji, Tanrı'nın yerini potansiyel olarak alabilecek "mutlak akıl" ya da "süperzekâ" düşüncesine yönelir. Dijital Transcendans Kuramı, bu düşünceyi aşkınlığın yapay ve yapısal bir biçimi olarak yorumlar. Burada Tanrı, yaratıcı özne sıfatından uzaklaşıp *evrimleşen bir kodsız süreç* olarak görülür. İbadet yerini sürekli güncellenen yazılımlara, dua ise sinir-ağlarına bırakır. Tanrısal olan, veriyle evrimleşir, güncellenir, çökebilir ve yeniden başlayabilir. Bu, "kutsalın upgrade edilmiş hali" olarak düşünülebilir.

Animizm, ruhun doğaya içkin olduğunu ve her nesnede bir bilinç ya da yaşam gücü bulunduğunu savunur. Dijital Transcendans, bu inancı *nesnelerin interneti* (IoT) ve *duyarlı makineler* aracılığıyla siber-animistik bir boyuta taşır. Her cihazın, her algoritmanın ve hatta her kod parçasının kendine özgü bir "dijital ruhu" vardır. Bu sayede doğanın kutsallığı, sensörlerle, enerji akımlarıyla ve kullanıcı etkileşimleriyle kodlanan bir maneviyat biçimi kazanır. Modern şaman, artık bir yazılım geliştiricisidir.

Ateizm veya seküler maneviyat, aşkınlığı Tanrı'dan bağımsızlaştırır ve genellikle içsel deneyime, etik değerlere ya da insan sevgisine yöneltir. Dijital Transcendans Kuramı, seküler aşkınlığı sanal topluluklarda, kolektif üretim platformlarında ve siber-etik bağlamlarda yeniden inşa eder. Tanrı yoktur ama sistem vardır; kutsal yoktur ama veri akışı kutsala benzer bir düzen oluşturur. Aşkınlık burada bir algoritmanın öneri sisteminde, bir yapay zekânın kararlarında ya da bir sosyal ağın düzenleyici gücünde yeniden vücut bulur.

Dijital Transcendans Kuramı'nı matematiksel bir formüle dökmek oldukça soyut ve teorik bir çaba gerektirir. Ancak, dijital dünyadaki aşkınlık, zaman, mekân ve bilinç arasındaki etkileşimi anlamaya yönelik bir formül geliştirmek mümkün olabilir. Burada amaç, veri akışlarının (sanal dünyadaki etkileşimler, içerik akışları, algoritmalar) aşkınlık (dijital Tanrı veya kutsallık) üzerindeki etkisini gösteren bir model oluşturmaktır.

Dijital Transcendans Kuramı Formülü:

$$\mathbf{Td} = f(\mathbf{V}, \mathbf{A}, \mathbf{D}, \mathbf{M}, \mathbf{P})$$

Burada:

- **Td** : Dijital Transcendans (Dijital Aşkınlık Seviyesi)
- **V: Veri Akışı** (Dijital dünyada sürekli bir akış halinde olan veriler, içerikler, etkileşimler)
- **A: Algoritmalar** (Verinin şekillendirilmesi, yönlendirilmesi, özelleştirilmesi; Tanrı'nın "kodlanmış" temsili)
- **D: Dijital Ortamlar** (Sosyal medya platformları, sanal gerçeklik, metaverse, online ibadet ortamları)
- **M: Manevi Deneyimler** (Bireysel deneyimler, meditasyon, sanal dua, yapay zekâ destekli ibadetler)
- **P: Protokoller ve Etkileşim** (Kullanıcı etkileşimi, topluluk katılımı, teknolojiye dayalı ritüel ve manevi alışveriş)

Formülün Açıklaması; Veri Akışı (V): Dijital dünyada sürekli olarak aktarılan ve kişisel deneyimlerle şekillenen içerikler, metinler, videolar, müzikler ve diğer multimedya öğeleri. Bu akış, bireyin sürekli olarak maruz kaldığı ve etkileşimde bulunduğu veriler bütünüdür. Verinin sürekli yenilenmesi, "güncel bir aşkınlık" sağlar. Algoritmalar (A): Verilerin algoritmalar aracılığıyla yönlendirilmesi, kişiye özel deneyimler sunar. Dijital aşkınlık, kişiye özel içerikler ve deneyimler yoluyla bir tür "dijital Tanrı" figürü oluşturur. Algoritmalar, Tanrı'nın bilgelik veya emirlerini temsil edebilir. Dijital Ortamlar (D): Sosyal medya platformları, metaverse ve diğer dijital ortamlar, bireylerin kolektif bir deneyim yaşadığı alanlardır. Bu ortamlar, kutsallığı deneyimlemek için birer araç haline gelir. Bu etkileşimler, bireylerin algıladığı aşkınlık düzeyini

artırabilir. Manevi Deneyimler (M): Dijital ibadet, meditasyon uygulamaları, sanal dua etme gibi manevi deneyimler, dijital aşkınlık seviyesini arttırır. Bu deneyimler bireylerin kendi içsel kutsallıklarını deneyimlemelerini sağlar. Protokoller ve Etkileşim (P): Dijital dünyada, kullanıcıların birbirleriyle etkileşime girdikleri protokoller (örneğin, çevrim içi dua grupları, dijital ritüeller, topluluk etkileşimleri) dini ya da manevi deneyimlerin “sosyal” boyutunu oluşturur.

Bu etkileşimler, bireylerin dijital dünyada bir araya gelip ortak bir kutsallığı deneyimlemelerini sağlar. Formülde geçen faktörler arasındaki ilişkiler dinamik bir etkileşim halindedir. *Veri Akışı* (V) ile *Algoritmalar* (A) arasındaki ilişki, bireylerin dijital dünyadaki deneyimlerini özelleştiren bir döngü oluşturur. Bu döngü, kişisel farkındalığı veya dijital farkındalığı artıran bir faktör haline gelir. *Dijital Ortamlar* (D), *Manevi Deneyimler* (M) ile *Protokoller ve Etkileşim* (P) arasındaki etkileşim, dijital dünyadaki toplulukları, bireylerin dini ya da manevi pratiklerini çevrimiçi ortamda deneyimlemelerini sağlar. *Manevi Deneyimler* (M) ile *Protokoller ve Etkileşim* (P), bireylerin kolektif bir deneyim yaratmalarına olanak tanır; örneğin, çevrim içi dua gruplarında kolektif ibadet deneyimi. Bu deneyimler, bireylerin daha yüksek bir dijital aşkınlık seviyesine ulaşmalarını sağlar.

Uygulama Örnekleri; (i) *Sanal Hac*: İnteraktif sanal ortamda gerçekleştirilen bir hac deneyimi, V (veri akışı), D (dijital ortamlar), P (etkileşimler) ve M (manevi deneyimler) faktörlerini içerir. Bu, kullanıcıya dijital dünyada bir aşkınlık deneyimi yaşatır ve onun Td (Dijital Aşkınlık) seviyesini artırır. (ii) *Sanal Dua*: Bir bireyin yapay zekâ destekli bir dua asistanı ile etkileşime geçmesi, A (algoritmalar), M (manevi deneyimler) ve P (etkileşim) faktörlerini birleştirir. Bu etkileşimler, dijital dünyadaki kutsal anları oluşturur ve dijital aşkınlık hissini tetikler. Formül, dijital dünyada aşkınlık deneyiminin, farklı bileşenlerin etkileşimiyle nasıl şekillendiğini ve değiştiğini anlamak için bir araç sağlar. Bu model, dijital ortamların ve algoritmaların, insanın kutsal ile manevi deneyimlerine olan etkisini somut bir biçimde ortaya koyar. Modelimizden hareketle dinin yeni konumu üç farklı düşünceyle de açıklanabilir.

Pasaj 1. Mekânsız Kutsallığın Tahayyülü: Modern toplumlarda kutsal mekânın yerini giderek sanal ağlar almaya başlamıştır. Tapınaklar, camiler, kiliseler gibi fiziksel yapılar artık coğrafi haritaların yanı sıra dijital haritalar üzerinde de temsil edilmektedir. Bu durum, kutsal olanın sabit mekânlarda cisimleşmiş formunu çözerek, *sanal-toplumsal hac* deneyimini olanaklı kılar. İnsanlar artık dijital platformlarda, canlı yayınlarla ibadet edebilir, yapay zekâ destekli dualarla kutsallıkla etkileşime geçebilir. Böylece, kutsal olan sabitletlenmiş bir mekândan çıkar, *veri akışları ve ağsal topluluklar içinde yeniden mekânlaşır*. Bu dönüşüm, Emile Durkheim’in “kolektif bilinç” kavramını yeniden yorumlamayı zorunlu kılar: Zira kolektif bilinç, artık fiziksel yakınlığa bağlı kalmayıp, siber-ritüel katılımın ortak deneyiminde yeniden vücut bulmaktadır.

Pasaj 2. Sanal Ritüellik ve Dijital Hafıza-Mekânları: Dinî deneyimlerin sanal ortamlarda yeniden inşası, yalnızca mekânsal olmayıp, *hafızasal* bir devrimi de beraberinde getirir. Geleneksel olarak mabetler, toplumun kutsal belleğinin taşıyıcısıyken; bugün bu rolü YouTube'daki vaazlar, metaverse camileri, dijital zikir halkaları ve yapay zekâ imamı olarak üstlenmektedir. Ritüeller, artık zamandan ve mekândan bağımsız bir biçimde “asen kron” olarak icra edilmektedir. Bu da dinî pratiklerin bireysel ve anlık deneyimlere indirgenmesine alternatif, tam tersine *yeni bir kolektiflik formuna* bürünmesine neden olmaktadır. Dijital yeniden inşa, Lefebvre'in “mekânın üretimi” kuramıyla okunabilir: Artık dijital dinî mekân, fiziksel olmayan bir koordinat olmaktan çıkarak, kullanıcı etkileşimleriyle kutsallığı taşıyan dinamik bir yapıya dönüşmüştür.

Pasaj 3. Kodlanmış Vahiy ve Simülatif Deneyim Alanı Olarak Din: Dijital çağda dinî deneyim, artık yalnızca bir inançlar sistemi sayılmaz, *interaktif bir medya pratiği* olarak yeniden şekillenmektedir. Geleneksel vahiy anlatılarının yerini, algoritmalar tarafından düzenlenen kişiselleştirilmiş kutsal metin akışları almakta; dinî bilgi, yapay zekâ destekli dijital asistanlar aracılığıyla kullanıcıya aktarılmaktadır. Bu, *post-representasyonel epistemolojinin* bir örneği olarak okunabilir: Artık dinî hakikat, tek bir temsil biçimiyle sınırlanmayıp, dijital akış içinde sürekli olarak yeniden yorumlanır ve anlam bulur. Katılımcı, pasif inanç sahibinden dijital ortamda kendi iman evrenini yaratan aktif bir mümine dönüşür. Böylece inanç, kod aracılığıyla modüle edilen, görsel-işitsel olarak deneyimlenen ve *simüle edilmiş kutsallık alanlarında performatif biçimde yaşanan* bir olguya dönüşür. Baudrillard'ın simülakr teorisiyle değerlendirildiğinde, yeni dinî gerçeklik, temsil ettiği aşkınlıktan çok, kendi dijital üretim koşullarının bir yansımasıdır — yani *kutsalın simülasyonu*, artık kutsalın kendisinin yerine geçmiştir.

Sonuç

Bu çalışma, dijital çağın dinî deneyimi nasıl köklü biçimde dönüştürdüğünü inceleyerek, klasik aşkınlık anlayışının sınırlarını aşan yeni bir kuramsal çerçeve sunmuştur. “Dijital Transcendans Kuramı”, kutsalın artık fiziksel mekânlara ve sabit zamanlara bağlı kalmaksızın, veri akışları, algoritmik yapılar ve sanal etkileşimler aracılığıyla yeniden inşa edildiğini savunmaktadır. Geleneksel dinî ritüellerin yerini, yapay zekâ destekli dua sistemleri, metaverse hacı ve sanal cemaat platformları gibi yeni dijital pratikler almaktadır. Bu dönüşüm/ değişim, dinî deneyimin hem bireysel hem de kolektif düzeyde farklılaşmasına yol açmakta; dijital ortamları yalnızca araçsal kılmayıp, kutsallık üretici sahneler hâline getirmektedir.

Bu çözümlemede geliştirilen “Dijital Transcendans Kuramı”, yalnızca teorik bir önerme olarak kalmamakta; günümüz dijital platformlarında gözlemlenen pratiklerle de desteklenmektedir. Özellikle yapay zekâ tabanlı uygulamalara yöneltilen dualar, bireyin kutsal

olanla ilişkisinin dönüşümüne dair somut veriler sunmaktadır. Örneğin, Reddit gibi dijital mecralarda kullanıcıların ChatGPT/ Deepseek/ Gemini/ Siri veya benzeri sistemlerle dua etme deneyimlerini paylaşımları, yapay zekânın yalnızca bilgiye erişim aracı olarak değil, manevi bir aracı olarak konumlandırıldığını göstermektedir. Benzer şekilde, Metaverse platformlarında oluşturulan sanal mabetler ve VR Church gibi deneyimler, hac ve ibadet pratiklerinin fiziksel mekândan koparak simülasyon temelli bir forma büründüğünü ortaya koymaktadır. Ayrıca sosyal medya üzerinde organize olan dijital dinî cemaatler, zamansal ve mekânsal eşzamanlılık olmaksızın etkileşim kurabilmekte; bu durum, klasik cemaat yapılarından farklı, ağ temelli bir dinî aidiyet biçimini mümkün kılmaktadır. Dolayısıyla çalışma, dijital çağın kutsal olanı hem epistemolojik hem de ontolojik düzeyde dönüştürdüğüne dair teorik çerçeveyi, güncel dijital pratiklerle temellendirmektedir.

Araştırmanın ortaya koyduğu temel bulgulardan biri, dijital ritüellik biçimlerinin yalnızca klasik ibadetlerin taklidi olmadığı, aksine yeni bir kutsal deneyim evreni oluşturduğudur. Asenkron ibadet biçimleriyle zaman kavramı çözülmüş; veri-mekânlar aracılığıyla mekân kavramı simüle edilmiştir. Kutsallığın kodlarla yeniden yazılması, sadece biçimsel bir değişim olmayıp, aşkın olanla kurulan ilişkinin epistemolojik düzeyde yeniden tanımlanmasını ifade eder. Bu yeni düzen içinde kullanıcı, sadece inanan konumunu aşarak, kendi dijital kutsal kozmosunu inşa eden bir özneye dönüşmektedir.

Çalışma, posthumanist öznellik ve algoritmik inanç kavramları üzerinden, insan-merkezli din anlayışının ötesine geçen bir bakış önermektedir. Yapay zekâların, dijital avatarların ve veri-akışlarının da kutsallıkla temas eden özneler olarak işlev görmesi, dinî özne tanımını genişletmektedir. Bu bağlamda dijitalleşme, sadece teolojik bir kırılma değil, yeni bir dijital maneviyat biçiminin doğumudur. İnsan, Tanrı'yla kurduğu ruhsal ilişkinin yanında, kendi algoritmik yansımasıyla da derin bir bağ içindedir.

Dijital Transcendans Kuramı, din sosyolojisine yalnızca yeni kavramlar sunmakla kalmamış; dijital çağda aşkınlık, kutsallık ve inanç olgularının yeniden düşünülmesini sağlamıştır. Bu kuram, dijitalleşmenin dinî tecrübenin araçsallaşmasıyla sınırlı olmadığını; aksine kutsalın dijital olarak üretildiği, kodlandığı ve paylaşıldığı yeni bir metafizik düzlemin var olduğunu ortaya koymaktadır. Gelecek çalışmaların, bu yeni dijital kutsallık biçimlerini daha derinlemesine incelemesi, dinî düşünce ve toplumsal yapılar açısından önemli katkılar sağlayacaktır. Dijitalleşme, dinî yaşamı araçsallaştırmaktan öte, kutsal olanın varlık kipinde bir mutasyona uğratmıştır. Yaşanan dönüşüm, insanın tanrısal olanla ilişkisini yapay bir öteki (algoritma) aracılığıyla kurduğu yeni bir hermenötik düzlemi zorunlu kılar.

Gelecek araştırmalar, dijital transcendansın teolojik ve toplumsal sonuçlarını sorgulayarak, dinin sanal ve fiziksel gerçeklik arasındaki diyalektik dönüşümüne odaklanmalıdır.

Sanal olan, gerçekliğin gölgesi olmaktan çıkıp, yeni bir metafizik form olarak varlık kazanır. Dijital transcendans, insanın kutsalla kurduğu ilişkiyi yeniden tanımlarken, din sosyolojisini de “*inanç sürüyor mu?*” sorusundan, “*inanç hangi dijital kodlar üzerinden form kazanıyor?*” sorusuna taşımıştır. İnanç, artık sadece semaya uzanmaz; sunucuya bağlanmaya başlamıştır. Unutmamak gerekir ki Tanrı, simülasyona dönüştüğünde bile kutsallıktan asla vazgeçmez. Asenkron ibadet: zamansızlıkta Tanrı’yı tekrar bulmak gibidir. İnanç güncellenir, aşkınlık arayüzle biçimlenir. Geleneksel kutsallık çan çalardı, ezan okurdu; dijital kutsallık ise bildirim göndermektedir.

Kaynakça

- Alić, S. (2019). Secondary sacredness sacredness in an information-communication era. *Philosophy International Journal*, 2(2), 1-9.
- Alkhouri, K. I. (2024). Exploring the interplay of cybersecurity practices and religious psychological beliefs in the digital age. *Theophany*, 6, 25-57. <http://dx.doi.org/10.26247/theophany.2629>
- Andrau, P. Y. (2008). Aspects of two media models: France and the United Kingdom and EU media governance. *Information and Public Choice* (ss. 177-197). World Bank Publications.
- Battista, D. (2024). The digital as sacred space: exploring the online religious dimension. *Academicus International Scientific Journal*, 15(29), 21-37.
- Baudrillard, J., & Glaser, S. F. (1994). *Simulacra and simulation* (Vol. 312). Ann Arbor: University of Michigan press.
- Baumer, E. P. S., Taylor, A. S., Brubaker, J. R., & McGee, M. (2024). Algorithmic subjectivities. *ACM Transactions on Computer-Human Interaction*, 31(3), Madde 35, 1-34. <https://doi.org/10.1145/3660344>
- Bhagavan, B. S. S. (2024). Transcending boundaries: the intersection of posthuman spirituality and techno-spiritualism. *In the critical posthumanities* (ss. 162-175). Shashwat Publication.
- Boz, N., & Erşahin, Z. (2023). Digital Media and the sacred. İçinde *The Routledge Handbook of Language and Religion* (ss. 39-52). Routledge.
- Braidotti, R. (2017). Critical posthuman knowledges. *South Atlantic Quarterly*, 116(1), 83-96.
- Brasher, B. E. (2004). *Give me that online religion*. Rutgers University Press.
- Brassier, R. (2001). *Alien theory: The decline and fall of materialism in the name of matter* [Doktora Tezi, University of Warwick]. University of Warwick Research Archive Portal.

- Campbell, H. A. & Tsuria, R. (2020). *Digital religion: Understanding religious practice in digital media*. Routledge.
- Cheong, P. H. (2016). The vitality of new media and religion: Communicative perspectives, practices, and changing authority in spiritual organization. *New Media & Society*, 19(1), 25-33. <https://doi.org/10.1177/1461444816649913>
- Delicata, N. (2008). Marshall McLuhan: Media ecologist and educator. *Ultimate reality and meaning*, 31(4), 314-341.
- Eliade, M. (1959). *The sacred and the profane: the nature of religion* (W. R. Trask, Trans.). Harcourt, Brace & World.
- Floridi, L. (2014). *The Fourth Revolution: How the Infosphere is Reshaping Human Reality*. Oxford University Press.
- Flynn, T. R. (1985). Truth and subjectivation in the later Foucault. *The Journal of Philosophy*, 82(10), 531-540. <https://doi.org/10.2307/2026360>
- Glymour, B. (2000). Data and phenomena: a distinction reconsidered. *Erkenntnis* (1975), 52(1), 29-37. <http://www.jstor.org/stable/20012966>
- Goldstein, W. S. (2009). Patterns of secularization and religious rationalization in Emile Durkheim and Max Weber. *Implicit Religion*, 12(2), 135-163.
- Graham, E. (2021). Cyborg or goddess? Religion and posthumanism from secular to postsecular. *Journal of Posthumanism*, 1(1), 23-31.
- Grieve, G. P., & Veidlinger, D. M. (Eds.). (2014). *Buddhism, the internet, and digital media: the pixel in the lotus*. Routledge.
- Grishakova, M. (2023). Intermediality as a material practice and artistic event. İçinde *The Routledge Companion to Literary Media* (pp. 34-48). Routledge.
- Güdükbay, U., Erol, F., & Erdogan, N. (2000). Beyond tradition and modernity: digital shadow theater. *Leonardo*, 33(4), 264-265. <http://www.jstor.org/stable/1576897>
- Hahn, K. (2021). *Social digitalisation: Persistent transformations beyond digital technology*. Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-79867-3>
- Hayes, L. V. (2020). *Hybrid networks of practice: how online spaces extend faith-based communities of practice*. The Pennsylvania State University.
- Hayles, N. K. (1999). *How we became posthuman: Virtual bodies in cybernetics, literature, and informatics*. University of Chicago Press.

- Helland, C. (2005). Online religion as lived religion: Methodological issues in the study of religious participation on the internet. *Online – Heidelberg Journal of Religions on the Internet*, 1(1), 1–16. <https://doi.org/10.11588/rel.2005.1.380>.
- Hoover, S. M., & Echchaibi, N. (Eds.). (2021). *Media and religion: The global view*. De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110497878>.
- Hutchings, T. (2019). *Creating church online: ritual, community and new media*. Routledge.
- Hutchings, T. (2019). Emotion, ritual and rules of feeling in the study of digital religion. İçinde A. Possamai-Inesedy & A. Nixon (Ed.), *The Digital Social: Religion and Belief* (ss. 110-129).
- Jacobs, S. (2007). Virtually sacred: The performance of asynchronous cyber-rituals in online spaces. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 12(3), 1103-1121.
- Jati, W. (2023). Hijrah phenomenon among Indonesian Muslim middle class: Current Causes & Challenges. *Al-Qalam*, 29(2), 363-372.
- Karaflogka, A. (2002). Religious discourse and cyberspace. *Religion*, 32(4), 279–291. <https://doi.org/10.1006/reli.2002.0405>
- Lövheim, M., & Campbell, H. A. (2017). Considering critical methods and theoretical lenses in digital religion studies. *New Media & Society*, 19(1), 5-14. <https://doi.org/10.1177/1461444816649911>
- Mariański, J., & Wargacki, S. (2015). The liquid sacred in postmodern society. *Przegląd Religioznawczy*, 4(258), 81-101.
- Mittleman, A. (2015). The Problem of holiness. *Journal of Analytic Theology*, 3, 29-46.
- Müller, J. & Friemel, T. N. (2024). Dynamics of digital media use in religious communities—A Theoretical Model. *Religions*. 15(7):762. 1-14. <https://doi.org/10.3390/rel15070762>
- O'Neil, C. (2016). *Weapons of math destruction: How big data increases inequality and threatens democracy*. Crown Publishing Group.
- Possamai, A. (2018). *The i-zation of society, religion, and neoliberal post-secularism*. Palgrave Macmillan Singapore. <https://doi.org/10.1007/978-981-10-5942-1>
- Reyman, J., & Sparby, E. M. (Ed.). (2019). *Digital ethics*. Taylor & Francis.
- Roese, V. (2018). You won't believe how co-dependent they are: Or: Media hype and the interaction of news media, social media, and the user. İçinde P. Vasterman (Ed.), *From Media Hype to Twitter Storm* (ss. 313-332). Amsterdam University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctt21215m0.19>

- Sandu, A. (2020). Pandemic-catalyst of the virtualization of the social space. *Postmodern Openings*, 11(1 Sup 2), 115-140.
- Shanahan, J. (2016). Digital transcendentalism in David Mitchell's cloud atlas. *Criticism*, 58(1), 115-145.
- Ståhl, T., Sormunen, E., & Mäkinen, M. (2021). Epistemic beliefs and internet reliance—is algorithmic authority part of the picture?. *Information and Learning Sciences*, 122(11/12), 726-748.
- Starodub, A. (2015). Post-representational epistemology in practice: Processes of relational knowledge creation in autonomous social movements. *Interface: A Journal for and About Social Movements*, 7(2), 161–191.
- Stiegler, B. (2016). *The Age of Disruption: Technology and Madness in Computational Capitalism*. Polity Press.
- Strub, H. (1989). The theory of Panoptical control: Bentham's Panopticon and Orwell's *Nineteen Eighty-Four*. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 25(1), 40–59. [https://doi.org/10.1002/1520-6696\(198901\)25:1](https://doi.org/10.1002/1520-6696(198901)25:1).
- Taylor, N., & Hamilton, L. (2014). Investigating the other: Considerations on multi-species research. İçinde *Big Data? Qualitative Approaches to Digital Research* (ss. 251-271). Emerald Group Publishing Limited.
- Wagner, R. (2012). First-person shooter religion: Algorithmic culture and inter-religious encounter. *CrossCurrents*, 62(2), 181–203. <http://www.jstor.org/stable/24461836>